अभ्यासदर्शिनी

संस्कृत भारती

जनार्दन हेगडे

पल्लवसङ्ख्या - ३०

अभ्यासदर्शिनी

('उत्तरदीपिका' सहिता)

जनार्दन हेगडे

संस्कृतभारती
बेङ्गलूरु

प्रकाशनम् -
संस्कृतभारती
'अक्षरम्', ८ उपमार्गः, २ घट्टः
गिरिनगरम्, बेङ्गलूरु - ५६० ०८५

प्रथमं मुद्रणम् - १९९३ - ५०००
द्वितीयं मुद्रणम् - १९९८ - ५०००
तृतीयं मुद्रणम् - २००१ - ५०००
चतुर्थं मुद्रणम् - २००३ - ५०००
पञ्चमं मुद्रणम् - २००६ - ५०००

मूल्यं - रू. ३५.००

मुद्रणम् -
वागर्थ
एन्. आर्. कालोनी, बेङ्गलूरु - १९

ISBN 81-88220-01-9

ABHYASA DARSHINI - A work book of beginners with dialogues, descriptions and exercises, compiled by **Janardana Hegde**.
Publisher - SAMSKRITA BHARATI - 'Aksharam', 8th Cross, II Phase, Girinagar, Bangalore - 560 085. Ph : 26721052 / 26722576

Pages - iv + 155 Price - Rs. 35-00 Fifth Print - January - 2006
Printed at - Vagartha, N. R. Colony B'lore - 560 019

प्रास्ताविकं किञ्चित्

(प्रथममुद्रणस्य)

ये संस्कृतं किञ्चित् जानन्ति, अधिकम् अभ्यासं कर्तुं च इच्छन्ति तादृशान् मनसि निधाय एषा 'अभ्यासदर्शिनी' रचिता ।

आहत्य एतस्मिन् पुस्तके २९ विभागाः सन्ति । सर्वेषु विभागेषु एकः, द्वौ, त्रयः वा पाठ्यांशाः भवन्ति । पाठ्यांशम् आधारीकृत्य प्रथमम् एकम् आसक्तिजनकं सम्भाषणं दत्तम् । अनन्तरं 'विशेषः' इति नाम्ना पाठ्यांशसम्वद्धानि विवरणानि दत्तानि । ततः पाठ्यांशाधारिताः अभ्यासाः दत्ताः । प्रयोगप्राचुर्यस्य आधारेण पाठ्यांशानां चयनं कृतम् । समग्रे पुस्तके सरलता विशेषतः आश्रिता । भाषाभ्यासिभिः यत्र कार्यं करणीयं तत्र अकारान्तपुंलिङ्ग-नपुंसकलिङ्गशव्दाः, आकारान्ताः ईकारान्ताः च स्त्रीलिङ्गशव्दाः, सर्वनामशव्दाः च उपयुक्ताः । एतस्य परिणामतः भाषाभ्यासिनः रूपज्ञाने क्लेशम् अपश्यन्तः साक्षात् विषयम् एव अवगन्तुं शक्नुवन्ति इति अस्माकं विश्वासः । पाठ्यांशविवरणसमये व्याकरणनियमानुसारिणी व्यवस्था सूचिता । भारभावं जनयन्तः व्याकरणनियमाः यावच्छक्यं निवारिताः ।

अन्यसाहाय्यं विना अपि भाषाभ्यासः यथा शक्येत तथा अत्र निरूपणं कृतम् । सहयकत्वेन अन्ते 'उत्तरदीपिका' अपि प्रदत्ता । 'यत् लिखितं तत् सम्यक् वा न वा' इति एतेन भाषाभ्यासिनः परीक्षितुं शक्नुवन्ति ।

कृतज्ञताः...

- अस्मिन् पुस्तके अन्यमूलानि न अवलम्बितानि इति न । अतः तादृशेभ्यः आलम्बनमूलेभ्यः -
- कलाकाराय श्रीमते विनायकाय -
- मुद्रणकार्यं समये समीचीनतया निरूढवद्भ्यः मुद्रणालयबन्धुभ्यः -
- मार्गदर्शिभ्यः चिन्तनचोदकेभ्यः पूर्वसूरिभ्यः -

(पञ्चमंमुद्रणस्य)

'अभ्यासदर्शिनी 'पुस्तकस्य पञ्चमावृत्तिं प्रकाशयितुं सन्तोषम् अनुभवामः । मुद्रणकार्ये सहकृतवद्भ्यः, अन्येभ्यः सहकारिभ्यः च कृतज्ञताः समर्प्यन्ते ।

पार्थिव सं॥ पुष्यपूर्णिमा — प्रकाशकः

१०.१.२००६

विषयनिरूपणम्

१ मम, भवतः, भवत्याः

आचार्यः - सर्वेभ्यः स्वागतम् । नमस्काराः ।
मम नाम अरुणः । भवतः नाम किम् ?

गणेशः - मम नाम गणेशः ।

आचार्यः - भवत्याः नाम किम् ?

गीता - मम नाम गीता ।

आचार्यः - मम नाम किम् ?

छात्राः - भवतः नाम अरुणः ।

आचार्यः - मम पुस्तकम् । मम शाला । मम मुखम् । मम पादः । एवं सर्वे वदन्तु ।शाला, गृहम्, लेखनी, हस्तः, चित्रम्, वृक्षः, मित्रम् ।

छात्राः - मम शाला । मम गृहम् । मम लेखनी । मम हस्तः । मम चित्रम् । मम वृक्षः । मम मित्रम् ।

आचार्यः - भवतः पुस्तकम् । भवतः शाला । एवं क्रमेण वदन्तु ।

छात्राः - भवतः शाला । भवतः गृहम् । भवतः लेखनी ...

आचार्यः - भवत्याः पुस्तकम् । भवत्याः शाला । एवं क्रमेण वदन्तु ।

छात्राः - भवत्याः शाला । भवत्याः गृहम् । भवत्याः लेखनी ... ।

विशेषः

* भवतः - पुंल्लिङ्गे । भवत्याः - स्त्रीलिङ्गे ।

* 'तव नाम किम् ?' इति प्रश्नः अपि कर्तुं शक्यते । किन्तु अग्रे क्रियापदप्रयोगस्तरे क्लेशः भवति । अतः प्राथमिकस्तरे 'तव' इति प्रयोगः मास्तु । 'भवतः' 'भवत्याः' इत्येव प्रयोगः भवतु ।

* 'नाम' इत्यत्र विसर्गः (ः) नास्ति । अनुस्वारः (ं) अपि नास्ति । 'नाम' इत्यस्य स्थाने केचन 'नामधेयम्' इत्यस्य अपि उपयोगं कुर्वन्ति ।

अभ्यासः - १

नामानुगुणं प्रश्नं पृच्छन्तु ।

उदा - १. | नारायणः | - भवतः नाम किम् ?

२. | श्रीशः | - -- ?

३. | ललिता | - -- ?

४. | नलिनी | - -- ?

५. | दिवाकरः | - -- ?

६. | पद्मा | - -- ?

७. | तपनः | - -- ?

अभ्यासः - २

भवतः, भवत्याः, मम, नाम, किम्,

I. मम नाम अरुणः । ------------- नाम किम् ?

II. ---------------------------- नाम दिनेशः ।

I. ----------------- नाम ----------------- ?

III. मम ------------------------------ गिरिजा ।

I. ------------------------------- नाम किम् ?

II. ------------------------------- नाम अरुणः ।

अभ्यासः - ३

| मम गृहम् । भवतः गृहम् । भवत्याः गृहम् । |

एतेन क्रमेण अधः सूचितानां शब्दानाम् उपयोगं कृत्वा वाक्यानि रचयन्तु ।

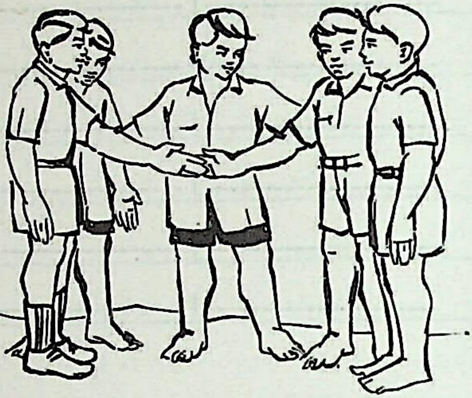
ग्रामः, देशः, राज्यम्, कुञ्चिका (Key), स्यूतः (Bag), कथा, पत्रिका, धनम्, आसन्दः (Chair), भगिनी ।

१. ----------- ग्रामः। ------------ ग्रामः। ------------ ग्रामः।

२.			
३.			
४.			
५.			
६.			
७.			
८.			
९.			
१०.			

२ शिष्टाचारः, षष्ठी - (सर्वनाम्नाम्), मूलरूपम्, अन्तव्यवस्था, सम्बोधनरूपम्, वा, आम्, न

I

रमेशः - नमस्ते।
सुप्रभातम्।
कुशलं वा ?

कृष्णः - आम्!
कुशलम्।
भवान् कुशली वा ?

रमेशः - आम्। एषः कः ?

कृष्णः - एषः मम स्नेहितः।
एतस्य नाम श्रीशः।

श्रीशः - नमस्ते! भवतः नाम किम् ?

रमेशः - मम नाम रमेशः। कृष्ण! एषः मम सहोदरः। एतस्य नाम प्रकाशः।

कृष्णः - मित्र! किं तत् पुस्तकम् ?

रमेशः - एतत् कथापुस्तकम्।

श्रीशः - रमेशवर्य! तस्य लेखकः कः ?

रमेशः - एतस्य लेखकः कृष्णशर्मा। कृष्ण! मम विलम्बः जातः। अहम् आगच्छामि। श्रीश! पुनः मिलामः।

प्रकाशः, रमेशः - अस्तु, पुनः मिलामः।

II

पुत्री - अम्ब! एतत् अस्माकं कक्ष्यायाः समूहचित्रम्।

माता - एषा का ?

पुत्री - एषा दिव्या।

माता – एतस्याः माता किं करोति ?

पुत्री – सा नगरसभा-कार्यालये उट्टङ्किका।

माता – सा का ?

पुत्री – सा नीरजा। तस्याः गृहं पार्श्वमार्गे अस्ति।

माता – शैलजा का ?

पुत्री – एतस्याः पार्श्वे शैलजा अस्ति। अम्ब ! एषा पङ्कजा। एतस्याः माता राजेश्वरी भवत्याः सखी।

माता – वत्से ! एषा गिरिजा खलु ?

पुत्री – आम् अम्ब ! सा कक्ष्यायां प्रथमा।

माता – वत्से, इदानीं दशवादनम्। शयनं करोतु।

पुत्री – अस्तु अम्ब ! शुभरात्रिः।

विशेषः

१. शिष्टाचारः -

● प्रातः काले	–	सुप्रभातम्
रात्रौ	–	शुभरात्रिः
अन्यसमये (मध्याह्ने/सायम्/ इतरसमये च)	–	नमस्कारः/नमो नमः/नमस्ते (नमांसि इत्यपि केचन वदन्ति। एषा प्रौढा शैली।)
● सामान्यः कुशलप्रश्नः	–	कुशलं वा ?
पुंल्लिङ्गे कुशलप्रश्नः	–	भवान् कुशली वा ?
स्त्रीलिङ्गे कुशलप्रश्नः	–	भवती कुशलिनी वा ?

● गमनसमये 'पुनः मिलामः' इति वक्तव्यम्। 'आगच्छामि' 'आगच्छामि तावत्' इत्यपि वक्तुं शक्यते। 'साधयामः तावत्' इति प्राचीनशैली। एषा शैली प्रौढा।

२.

३.

	प्रथमाविभक्तिः		षष्ठीविभक्तिः
पुं -	सः	________	तस्य
	एषः	________	एतस्य
	कः	________	कस्य
स्त्री -	सा	________	तस्याः
	एषा	________	एतस्याः
	का	________	कस्याः
नपुं -	तत्	________	तस्य
	एतत्	________	एतस्य
	किम्	________	कस्य

स्मरन्तु - सः / तत् — तस्य - पुंल्लिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च समानं रूपम्।

एषः / एतत् — एतस्य - (")

कः / किम् — कस्य - (")

४. मूलरूपम्

पुंलिङ्गे		स्त्रीलिङ्गे		नपुंसकलिङ्गे	
प्रथमा	मूलम्	प्रथमा	मूलम्	प्रथमा	मूलम्
कृष्णः	कृष्ण	माला	माला	वनम्	वन
रामः	राम	सीता	सीता	पुस्तकम्	पुस्तक
दिनेशः	दिनेश	दिव्या	दिव्या	पुष्पम्	पुष्प
बालकः	बालक	नलिनी	नलिनी	फलम्	फल
तरुणः	तरुण	शालिनी	शालिनी	चित्रम्	चित्र
वृक्षः	वृक्ष	गृहिणी	गृहिणी	भवनम्	भवन

- पुंलिङ्गे - प्रथमाविभक्तिरूपे विसर्गः अस्ति। मूलरूपे विसर्गः नास्ति।
- स्त्रीलिङ्गे - प्रथमाविभक्तिरूपे मूलरूपे च भेदः न दृश्यते।
- नपुंसकलिङ्गे -प्रथमाविभक्तिरूपे 'म्' अस्ति। मूलरूपे 'म्' नास्ति।

५. अन्तव्यवस्था -

कृष्ण = क् + ऋ + ष् + ण् + अ - अन्ते अकारः अस्ति।
अतः एषः अकारान्तः। (पुंलिङ्गः)

माला = म् + आ + ल् + आ - अन्ते आकारः अस्ति।
अतः एषः आकारान्तः। (स्त्रीलिङ्गः)

नलिनी = न् + अ + ल् + इ + न् + ई - अन्ते ईकारः अस्ति।
अतः एषः ईकारान्तः। (स्त्रीलिङ्गः)

मित्र = म् + इ + त् + र् + अ - अन्ते अकारः अस्ति।
अतः एषः अकारान्तः। (नपुंसकलिङ्गः)

लिङ्गम्	प्रथमा	मूलरूपम्	अन्तिमः वर्णः	अन्तव्यवस्था
पुंल्लिङ्गे	कृष्णः	कृष्ण	अकारः	अकारान्तः
,,	गोविन्दः	गोविन्द	अकारः	अकारान्तः
,,	बालकः	बालक	,,	,,
,,	वृक्षः	वृक्ष	,,	,,
स्त्रीलिङ्गे	लता	लता	आकारः	आकारान्तः
,,	दिव्या	दिव्या	आकारः	आकारान्तः
,,	नलिनी	नलिनी	ईकारः	ईकारान्तः
,,	तरुणी	तरुणी	ईकारः	ईकारान्तः
नपुंसके	मित्रम्	मित्र	अकारः	अकारान्तः
,,	पुस्तकम्	पुस्तक	,,	,,
,,	फलम्	फल	,,	,,

६. 'वा' इत्यस्य योजनेन वाक्यं प्रश्नार्थकं भवति। ('वा' इत्यस्य स्थाने 'किम्' इत्यपि प्रयोक्तुं शक्यम्।)

उदा – सामान्यवाक्यम्	प्रश्नार्थकवाक्यम्
भवान् गच्छति।	भवान् गच्छति वा ?
भवती तिष्ठति।	भवती तिष्ठति वा ?
सर्वं कुशलम्।	सर्वं कुशलं वा ?

७. 'आम्' इति पदम् अङ्गीकारं सूचयति। 'अस्तु', 'भवतु' इत्यपि अङ्गीकारं सूचयति।

८. 'न' इति पदं निषेधं सूचयति।

९. सम्बोधनरूपाणि -

पुंल्लिङ्गे		स्त्रीलिङ्गे		नपुंसकलिङ्गे	
प्रथमा	सम्बोधनम्	प्रथमा	सम्बोधनम्	प्रथमा	सम्बोधनम्
रामः	राम !	माला	माले !	मित्रम्	मित्र !
कृष्णः	कृष्ण !	वत्सा	वत्से !	(नपुंसकलिङ्गे अन्यानि सम्बोधनरूपाणि व्यवहारे न आवश्यकानि ।)	
दिनेशः	दिनेश !	नलिनी	नलिनि !		
श्रीशः	श्रीश !	मालिनी	मालिनि !		
		अम्बा	अम्ब !		

* – अकारान्तपुंल्लिङ्गे सम्बोधनरूपे विसर्गः न दृश्यते ।

– आकारान्तस्त्रीलिङ्गे " एकारः दृश्यते ।

– ईकारान्तस्त्रीलिङ्गे " ह्रस्वः इकारः दृश्यते ।

– अकारान्तनपुंसकलिङ्गे " मकारः न दृश्यते ।

* सम्बोधनरूपस्य सूचनार्थम् '!' इति चिह्नस्य, अल्पविरामस्य (,) वा उपयोगः भवति सामान्यतः ।

सम्बोधनरूपात् पूर्वं हे, रे, अये इत्यादीनि अपि कदाचित् प्रयुज्यन्ते ।

सामान्यसम्बोधनानि –

मित्र ! – पुरुषम् उद्दिश्य

सखि ! – महिलाम् उद्दिश्य

भोः/अयि भोः – पुं/स्त्री सामान्यम् ।

अ) आदरसूचनार्थं नामसूचकपदेन सह -

– पुंल्लिङ्गे वर्य-महोदय-महाशयशब्दाः योज्यन्ते प्रायः ।

– स्त्रीलिङ्गे वर्या-महोदया-भगिनीशब्दाः योज्यन्ते प्रायः ।

उदा - श्रीशः - श्रीशवर्य/श्रीशमहोदय/श्रीशमहाशय

नलिनी - नलिनीवर्ये/नलिनीमहोदये/नलिनीभगिनि

आ) आदरसूचनसन्दर्भे नामनिर्देशम् अकृत्वा -

पुंल्लिङ्गे - मान्य/आर्य/श्रीमन्* इत्यादीनि प्रयुज्यन्ते।

स्त्रीलिङ्गे - मान्ये/आर्ये/भगिनी इत्यादीनि प्रयुज्यन्ते।

(* श्रीमन् इत्यस्य प्रथमाविभक्तिरूपं 'श्रीमान्' इति।)

* 'हे कृष्णः! नमस्ते' इति वाक्यम् अशुद्धम्। अत्र प्रथमाविभक्तिरूपं प्रयुक्तम्। सम्बोधनरूपम् एव प्रयोक्तव्यम्।

१०. * रामः, कृष्णः, सीता, नलिनी इत्यादीनि नामानि (Names) खलु? एतादृशानि पदानि संज्ञापदानि इति उच्यन्ते।

* वृक्षः, लता, आसन्दः, पर्वतः इत्यादीनि संज्ञेतराणि नामपदानि इति उच्यन्ते।

* सः, एषः, कः, सा, एषा, अहम् - इत्यादीनि सर्वनामपदानि इति उच्यन्ते।

* यस्य पदस्य रूपपरिवर्तनं न भवति तत् 'अव्ययम्' इति उच्यते।

उदा - वा, च, न, आम् इत्यादीनि।

अभ्यासः - ४

नमस्ते, कुशलम्, तावत्, पुनः मिलामः।

I. ---------------- मित्र! कुशलं वा?

II. आम्। सर्वं ----------------------।

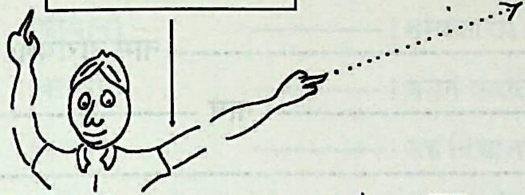
I. मित्र! अहम् आगच्छामि ----------।

II. अस्तु, -------------------------।

अभ्यासः - ५

एषः/एषा/एतत् इत्येतैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

सः/सा/तत् इत्येतैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

पुस्तकम्	१. --------------------।	वृक्षः	I. --------------------।
ग्रन्थः	२. --------------------।	लता	II. --------------------।
लेखनी	३. --------------------।	फलम्	III. --------------------।
घटी	४. --------------------।	धनम्	IV. --------------------।
तरुणी	५. --------------------।	पात्रम्	V. --------------------।
बालकः	६. --------------------।	माला	VI. --------------------।
चित्रम्	७. --------------------।	मार्गः	VII. --------------------।
गीतम्	८. --------------------।	शाखा	VIII. --------------------।
भवनम्	९. --------------------।	दीपः	IX. --------------------।
वृद्धः	१०. --------------------।	स्यूतः	X. --------------------।

अभ्यासः - ६

कः/का/किम् इत्येतेषु उचितेन रूपेण रिक्तस्थानं पूरयन्तु।

१. ---------- रामः ?　　२. ---------- सीता ?　　३. ---------- वनम् ?

४. ---------- गृहम् ?　　५. ---------- बालकः ?　　६. ---------- पुष्पम् ?

७. ---------- वृद्धा ?　　८. ---------- महिला ?　　९. ---------- कार्यम् ?

१०. ---------- पत्रम् ?　　११. ---------- चित्रम् ?　　१२. ---------- शब्दः ?

अभ्यासः - ७

उदाहरणानुसारं वाक्यानि परिवर्तयन्तु ।

उदा - एषः कृष्णः । एतस्य नाम कृष्णः ।

१. एषः नारायणः । -------------------------------- नाम नारायणः ।

२. एषः हरिः । -------------------------------- नाम ----------------- ।

३. सः गोविन्दः । -- ।

४. एषा मालिनी । --- ।

५. सा नन्दिनी । -- ।

६. एतत् रामायणम् । -- ।

७. का विद्या ? --- ?

८. तत् महाभारतम् । --- ।

९. कः दिलीपः ? --- ?

१०. सा विजया । --- ।

११. एषा भगवद्गीता । -- ।

१२. किम् आम्रम् ? --- ?

१३. एषः सूर्यनारायणः । -- ।

१४. का मालती ? --- ?

१५. सा मधुमती । -- ।

अभ्यासः - ८

आवरणे दत्तानां शब्दानां सम्बोधनरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।

१. (कृष्णः) - ------------- ! नमस्ते ।

२. (गोविन्दः) - ------------- ! नमस्काराः ।

३. (गणेशः) - ———————! कुशलं वा ?

४. (मित्रम्) - ———————! सुप्रभातम् ।

५. (बालकः) - ———————! भवतः नाम किम् ?

६. (आर्यः) - ———————! भवतः नाम किम् ?

७. (श्रीमान्) - ———————! नमस्काराः ।

८. (वत्सा) - ———————! शयनं करोतु ।

९. (अम्बा) - ———————! अहं विद्यालयं गच्छामि ।

१०. (नलिनी) - ———————! कथम् अस्ति भवती ?

अभ्यासः - ९

'वा' इत्येतस्य प्रयोगं कृत्वा अधस्तनवाक्यानां प्रश्नवाक्यानि लिखन्तु ।

उदा - सः गोविन्दः । सः गोविन्दः वा ?

१. सा लक्ष्मीः । ——— ——— ——— ?

२. एषः चैतन्यः । ——— ——— ——— ?

३. तत् फलम् । ——— ——— ——— ?

४. एषा वैद्या । ——— ——— ——— ?

५. सः चतुरः । ——— ——— ——— ?

६. सर्वं कुशलम् । ——— ——— ——— ?

७. भवान् कुशली । ——— ——— ——— ?

८. सा श्रीदेवी । ——— ——— ——— ?

९. एतत् पुस्तकम् । ——— ——— ——— ?

१०. एषः सहोदरः । ——— ——— ——— ?

अभ्यासः - १०

कोष्टकस्य आधारेण प्रश्नवाक्यानि, 'आम्' 'न' - युक्तानि वाक्यानि च लिखन्तु।

१.	अरुणः	अध्यापकः	✓	विद्यार्थी	X
२.	शालिनी	अध्यापिका	X	विद्यार्थिनी	✓
३.	फलम्	मधुरम्	X	आम्रम्	✓
४.	कार्यक्रमः	उत्तमः	X	सामान्यः	✓
५.	नारायणः	वामनः	X	उन्नतः	✓
६.	मल्लिका	विद्यार्थिनी	✓	गृहिणी	X
७.	परीक्षा	सुलभा	✓	कठिना	X
८.	पुस्तकम्	उत्तमम्	✓	सामान्यम्	X
९.	मुकुन्दः	लिपिकारः	X	अधिकारी	✓
१०.	करवस्त्रम्	मलिनम्	X	स्वच्छम्	✓

उदा - १. अरुणः अध्यापकः वा ?
आम्, अरुणः अध्यापकः। सः विद्यार्थी न।

२. शालिनी अध्यापिका वा ?

________ ________ ________ । ________ ________ ________

३. ________ ________ ________ ।

________ ________ ________ । ________ ________ ________

४. ________ ________ ________ ।

________ ________ ________ । ________ ________ ________

५. ________ ________ ________ ।

________ ________ ________ । ________ ________ ________

६. ________ ________ ________ ।

________ ________ ________ । ________ ________ ________ ।

७. ________ ________ ________ ।

________ ________ ________ । ________ ________ ________ ।

८. ________ ________ ________ ।

________ ________ ________ । ________ ________ ________ ।

९. ________ ________ ________ ।

________ ________ ________ । ________ ________ ________ ।

१०. ________ ________ ________ ।

________ ________ ________ । ________ ________ ________ ।

अभ्यासः - ११

अधः सूचितानां शब्दानां मूलरूपम् आवरणे लिखन्तु ।

उदा – तरुणः (तरुण)

१. अरुणः ( )	२. प्रकाशः ( )
३. सूर्यनारायणः ( )	४. सहोदरः ( )
५. नीरजा ( )	६. राजेश्वरी ( )
७. बालिका ( )	८. लेखनी ( )
९. मित्रम् ( )	१०. पत्रम् ( )

अभ्यासः - १२

अधः सूचितानां शब्दानां वर्णान् पृथक् लिखित्वा अन्तनिर्देशं कुर्वन्तु ।

उदा - राम - र् + आ + म् + अ - अकारान्तः

१. बालक - -- - ----------

२. बालिका - -- - ----------

३. सीता - -- - ----------

४. चित्र - -- - ----------

५. देवी - -- - ----------

६. गृह - -- - ----------

७. मार्ग - -- - ----------

२ षष्ठी - एकवचनम्

आचार्यः - अहो, आश्चर्यम् ! अद्य कक्ष्यायां गजाः सन्ति, अश्वाः सन्ति । पुष्पाणि सन्ति । व्याघ्राः सन्ति । जनाः सन्ति । नद्यः सन्ति । पर्वताः सन्ति । सूर्याः सन्ति । ...

छात्राः - श्रीमन् ! एतानि चित्राणि अस्माकम् ।

आचार्यः - सुन्दराणि चित्राणि । अभिनन्दनानि । कस्य चित्रं किम् इति अहं ज्ञातुम् इच्छामि । एतत् सूर्योदयचित्रं कस्य ?

छात्रनायकः - तत् प्रभाकरस्य ।

आचार्यः - रमणीयं चित्रम् ! एतत् नदीविहारचित्रं मीनाक्ष्याः वा ?

छा. ना. - आम् । व्याघ्रचित्रं बलरामस्य । हरिणचित्रं सुरेशस्य । दीपावलीचित्रम् अम्बुजायाः । बालकृष्णचित्रं धरण्याः । क्रीडाङ्गणचित्रं विद्यायाः । एतत् ग्रामचित्रं मम ।

आचार्यः - साधु साधु ! सर्वाणि चित्राणि सुन्दराणि !!

देवराजः - क्षम्यतां श्रीमन्, अहं व्यक्तिचित्रं लेखितुम् इच्छामि । किन्तु ... ।

आचार्यः - चिन्ता मास्तु । अहं साहाय्यं करोमि । भवतः चित्रं प्रदर्शयतु । एषा रेखा एवं भवतु । एषा रेखा एवम् ... । हुँ तथा ... । इदानीं चित्रं सम्यक् दृश्यते खलु ।

देवराजः - धन्यवादः श्रीमन् ।

आचार्यः - स्वागतम् ।

विशेषः

* षष्ठीविभक्तिः

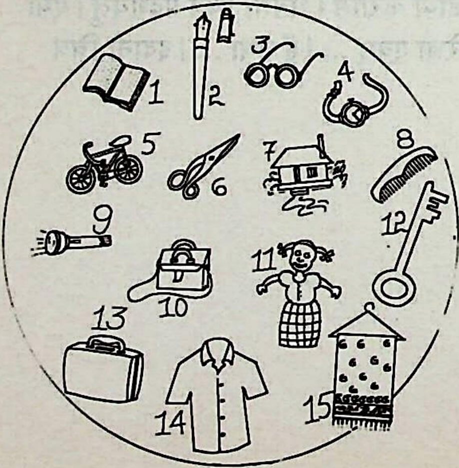
पुंल्लिङ्गे		स्त्रीलिङ्गे		नपुंसकलिङ्गे	
प्रथमा	षष्ठी	प्रथमा	षष्ठी	प्रथमा	षष्ठी
रामः	रामस्य	विद्या	विद्यायाः	पुष्पम्	पुष्पस्य
सुरेशः	सुरेशस्य	अम्बुजा	अम्बुजायाः	पुस्तकम्	पुस्तकस्य
गजः	गजस्य	गिरिजा	गिरिजायाः	(नपुंसकलिङ्गशब्दानां षष्ठीविभक्तिरूपं पुंल्लिङ्गशब्दानाम् इव एव भवति ।)	
हरिणः	हरिणस्य	मीनाक्षी	मीनाक्ष्याः		
बालकः	बालकस्य	धरणी	धरण्याः		
पर्वतः	पर्वतस्य	युवतिः	युवत्याः		

* अहो, अहा, हा, हन्त – इत्यादीनि आश्चर्यद्योतकानि ।

* साधु साधु ! – इत्येतत् सन्तोषम् अभिमानं च द्योतयति ।

क्षम्यताम् - Excuse me
धन्यवादाः - Thanks
स्वागतम् - Welcome

अभ्यासः - १३

१. रमेशः २. सुरेशः
३. नरसिंहः ४. देवराजः
५. किरणः ६. वाणी
७. श्रीपादः ८. हारीतः
९. देवनाथः १०. मालिनी
११. विशाला १२. चन्द्रिका
१३. चारुहासः १४. श्रीकरः
१५. देविका

उपरि कानिचन वस्तूनि चित्रितानि । पार्श्वे तेषां स्वामिनः अपि निर्दिष्टाः । उदाहरणानुसारं किं कस्य इति निर्दिशन्तु ।

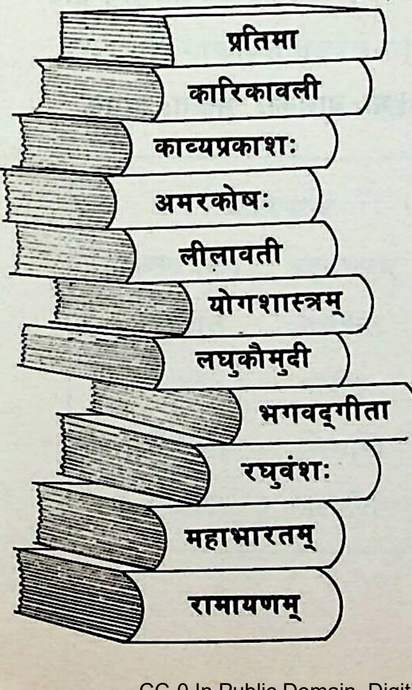
उदा –	१.	एतत् पुस्तकं रमेशस्य ।

२. ----------- लेखनी ----------- ।
३. ----------- उपनेत्रम् ----------- ।
४. ------------ घटी ------------ ।
५. ----------- द्विचक्रिका ---------- ।
६. ----------- कर्तरी ----------- ।
७. ------------- गृहम् ------------- ।
८. ----------- कङ्कतं ----------- ।
९. ------------ करदीपः ----------- ।
१०. -------- वनितास्यूतः -------- ।
११. ---------- पाञ्चालिका --------- ।
१२. ---------- कुञ्चिका ---------- ।
१३. ---------- यानपेटिका --------- ।
१४. ---------- युतकम् ---------- ।
१५. ----------- शाटिका ----------- ।

अभ्यासः - १४

कस्य उपरि किम् अस्ति इति लिखन्तु ।

उदा – रामायणस्य उपरि महाभारतम् अस्ति ।

१. ------------ उपरि रघुवंशः अस्ति ।
२. ---------- उपरि ---------- अस्ति ।
३. -------- -------- -------- -------- ।
४. -------- -------- -------- -------- ।
५. -------- -------- -------- -------- ।
६. -------- -------- -------- -------- ।
७. -------- -------- -------- -------- ।
८. -------- -------- -------- -------- ।
९. -------- -------- -------- -------- ।
१०. -------- -------- -------- -------- ।

४ बहुवचनम् - प्रथमाविभक्तौ, षष्ठीविभक्तौ, वर्तमाने, प्रार्थनादिषु च

अरुणः - नमस्ते महेश। स्वागतम्। आगच्छतु। उपविशतु।

महेशः - संस्कृतपाठः प्रचलति वा ? एते किं कुर्वन्ति ?

अरुणः - इदानीं गणकार्यं प्रचलति। एते बालकाः सम्भाषणं लिखन्ति। ते बालकाः चर्चां कुर्वन्ति। एताः बालिकाः कथां लिखन्ति। ताः बालिकाः प्रश्नवाक्यानि लिखन्ति।

महेशः - एते भवतः सहायकाः वा ?

अरुणः - आम्। वयं बालकानां साहाय्यं कुर्मः।

महेशः - बालकाः पठन्ति। भवन्तः तेषां साहाय्यं कुर्वन्ति। एषः पाठनक्रमः उत्तमः अस्ति।

अरुणः - (बालान् उद्दिश्य) भोः बालकाः, सम्भाषणलेखनं समाप्तं वा ? तर्हि भवन्तः चर्चां कुर्वन्तु। भोः बालिकाः, कथालेखनं समाप्तं वा ? तर्हि भवत्यः प्रश्नवाक्यानि लिखन्तु।

महेशः - मित्र ! अहम् आगच्छामि तावत्। भोः बालकाः, भवन्तः सम्यक् पठन्तु।

सर्वे छात्राः - अस्तु, वयं सम्यक् पठामः।

विशेषः

१. बहुवचनम् - प्रथमाविभक्तौ + षष्ठीविभक्तौ

सामान्यशब्दाः				सर्वनामशब्दाः			
	एकवचनम् प्रथमा	बहुवचनम् प्रथमा	षष्ठी		एकवचनम् प्रथमा	बहुवचनम् प्रथमा	षष्ठी
पुंल्लिङ्गे -	बालकः	बालकाः	बालकानाम्	पुंल्लिङ्गे -	सः	एते	तेषाम्
	वृक्षः	वृक्षाः	वृक्षाणाम्		एषः	एते	एतेषाम्
					कः	के	केषाम्
					भवान्	भवन्तः	भवताम्
स्त्रीलिङ्गे -	बालिका	बालिकाः	बालिकानाम्	स्त्रीलिङ्गे -	सा	ताः	तासाम्
	माला	मालाः	मालानाम्		एषा	एताः	एतासाम्
	लेखनी	लेखन्यः	लेखनीनाम्		का	काः	कासाम्
	तरुणी	तरुण्यः	तरुणीनाम्		भवती	भवत्यः	भवतीनाम्
	युवतिः	युवतयः	युवतीनाम्	त्रिषु			
	कृतिः	कृतयः	कृतीनाम्	लिङ्गेषु	अहम्	वयम्	अस्माकम्
नपुंसके -	पुष्पम्	पुष्पाणि	पुष्पाणाम्				
	चित्रम्	चित्राणि	चित्राणाम्				

२. क्रियापदानां बहुवचनम् (वर्तमानकाले)

सामान्यक्रियापदानि

प्रथमपुरुषे		उत्तमपुरुषे	
एकवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	बहुवचनम्
गच्छति	गच्छन्ति	गच्छामि	गच्छामः
पठति	पठन्ति	पठामि	पठामः
लिखति	लिखन्ति	लिखामि	लिखामः
पश्यति	पश्यन्ति	पश्यामि	पश्यामः

विशिष्टक्रियापदानि

प्रथमपुरुषे		उत्तमपुरुषे	
एकवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	बहुवचनम्
करोति	कुर्वन्ति	करोमि	कुर्मः
शृणोति	शृण्वन्ति	शृणोमि	शृण्मः (शृणुमः)
शक्नोति	शक्नुवन्ति	शक्नोमि	शक्नुमः
जानाति	जानन्ति	जानामि	जानीमः
क्रीणाति	क्रीणन्ति	क्रीणामि	क्रीणीमः
गृह्णाति	गृह्णन्ति	गृह्णामि	गृह्णीमः
ददाति	ददति	ददामि	दद्मः
(यच्छति)	(यच्छन्ति)	(यच्छामि)	(यच्छामः)
रोदिति	रुदन्ति	रोदिमि	रुदिमः

* 'त्वम्' इत्यस्य मूलं रूपम् 'युष्मत्' इति । एतस्य प्रयोगः यत्र भवति तत्र मध्यमपुरुषरूपाणि (पठसि, लिखसि इत्यादीनि) प्रयोक्तव्यानि । सरलतादृष्ट्या वयं एतस्मिन् अर्थे 'भवत्' - (भवान्/भवती) शब्दस्य प्रयोगं कुर्मः । तदा प्रथमपुरुषक्रियापदस्य एव प्रयोगः भवति ।

उदा - भवान् / भवती } पठति

* 'अहम्' इत्यस्य मूलं रूपम् 'अस्मत्' इति । एतस्य प्रयोगः यत्र भवति तत्र उत्तमपुरुषक्रियापदरूपाणि प्रयोक्तव्यानि ।

उदा - अहं गच्छामि/पठामि/लिखामि/खादामि ...

* अस्मत्-शब्दं (युष्मत्-शब्दं च) विहाय इतरत्र सर्वत्र प्रथमपुरुषप्रयोगः करणीयः ।

उदा -
पुं. - बालकः/सः/एषः/कः/भवान्
स्त्री. - बालिका/सा/एषा/का/भवती
नपुं. - वाहनम्/तत्/एतत्/ किम्
⟶ गच्छति/खादति/पठति/लिखति/ ...

३. बहुवचनम् - आज्ञाप्रार्थनादिषु

एकवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	बहुवचनम्
पठतु	पठन्तु	करोतु	कुर्वन्तु
लिखतु	लिखन्तु	शृणोतु	शृण्वन्तु
गच्छतु	गच्छन्तु	जानातु	जानन्तु
तिष्ठतु	तिष्ठन्तु	क्रीणातु	क्रीणन्तु
ददातु	ददतु	गृह्णातु	गृह्णन्तु

४. सम्बोधनम् - बहुवचने

बहुवचने प्रथमाविभक्तेः यत् रूपं तदेव सम्बोधनरूपम् अपि ।

उदा - भोः बालकाः, पठन्तु ।

भोः बालिकाः, अत्र पश्यन्तु ।

५. 'पठति', 'पठतु' इत्यादीनि 'पठ' धातोः रूपाणि । क्रियापदस्य मूलं रूपं 'धातुः' इति उच्यते ।

उदा - लिखति - लिख् धातुः

वदति - वद् धातुः

६. केचन विशिष्टाः धातवः -

कृ - करोति	नी - नयति	क्रीञ् - क्रीणाति
गम् - गच्छति	ष्ठा - तिष्ठति	प्रच्छ् - पृच्छति
पा - पिबति	रुद् - रोदिति	घ्रा - जिघ्रति
श्रु - शृणोति	शक्लृ - शक्नोति	वा - वाति
ग्रह् - गृह्णाति	अस् - अस्ति	धा - दधाति
ज्ञा - जानाति	दृश् - पश्यति	ह्वे - ह्वयति

अभ्यासः - १५

नागेशः वासुदेवस्य मित्रम् । सः वासुदेवस्य गृहं गन्तुम् इच्छति । अतः वासुदेवः नागेशं प्रति एकं पत्रं प्रेषितवान् अस्ति । तत्र मार्गविवरणम् अस्ति ।

मित्र ,

१. भवान् स्वगृहतः मल्लेश्वरवृत्तम् आगच्छतु ।

२. तत्र ४१ यानम् आरोहतु ।

३. अन्तिमस्थानकं गान्धिवीथिकाम् आगच्छतु ।

४. मध्ये कुत्रापि न अवतरतु ।

५. यानात् अवतीर्य पार्श्वस्थस्य पद्मसदनस्य पुरतः तिष्ठतु ।

६. मम अनुजः यानेन तत्र आगच्छति । तेन सह मम गृहं प्राप्नोतु ।

७. षड्वादनपर्यन्तं प्रतीक्षां करोतु ।

८. षड्वादनानन्तरम् अपि मम अनुजः न आगतः चेत् भवान् त्रिचक्रिकया आगच्छतु ।

९. अथवा अनुजः न आगतः चेत् मह्यं दूरवाणीं करोतु ।

१०. अद्य रात्रौ मम गृहे एव तिष्ठतु ।

११. श्वः प्रातः इतः एव विद्यालयं गच्छतु ।

एतत् पत्रं दृष्ट्वा - 'अहम् एवं करोमि' इति नागेशः चिन्तितवान् । उदाहरणानुसारं तत् चिन्तनं लिखन्तु ।

उदा -	१.	अहं स्वगृहतः मल्लेश्वरं गच्छामि ।

२. -- ।

३. -- ।

४. -- ।

५. -- ।

६. -- ।

७. -- .

८. -- ।

९. -- ।

१०. -- ।

११. -- ।

अभ्यासः - १६

बहुवचनरूपेण अधस्तनवाक्यानि परिवर्तयन्तु ।

उदा –	सः बालकः पठति	–	ते बालकाः पठन्ति ।

१. एषः तरुणः लिखति ।

-- ।

२. कः बालकः तिष्ठति ?

-- ?

३. सा बालिका क्रीडति ।

-- ।

४. एषा युवतिः शृणोति ।

-- ।

५. का विद्यार्थिनी जानाति ?

-- ?

६. भवान् ददाति ।

-- ।

७. भवती शक्नोति ।

-- ।

८. एषः बालकः रोदिति।

--।

९. सा गृहिणी क्रीणाति।

--।

१०. का कर्मकरी करोति ?

-- ?

११. एषः छात्रः गृह्णाति।

--।

१२. छात्रः अहं जानामि।

--।

१३. ग्राहकः अहं क्रीणामि।

--।

१४. प्रयत्नशीलः अहं करोमि।

--।

१५. उदारः अहं ददामि।

--।

अभ्यासः - १७

अधोनिर्दिष्टेषु रिक्तस्थानेषु बहुवचनरूपाणि लिखन्तु।

उदा -	एतस्य मृगस्य चित्रं लिखतु।
	एतेषां मृगाणां चित्रं लिखन्तु।

१. तस्य वृक्षस्य शाखाः गृह्णातु।

------------------ ------------------ शाखाः ------------------।

२. एतस्य बालकस्य कथाः शृणोतु।

------------------ ------------------ कथाः ------------------ ।

३. तस्याः कर्मकर्याः वचनं शृणोतु।

------------------ ------------------ वचनं ------------------ ।

४. एतस्य पात्रस्य प्रक्षालनं करोतु।

------------------ ------------------ प्रक्षालनं ------------------ ।

५. कस्य बालकस्य पुस्तकानि स्वीकरोमि ?

------------------ ------------------ पुस्तकानि ------------ ?

६. एतस्याः कथायाः अर्थं जानातु।

------------------ ------------------ अर्थं ------------------ ।

७. भवत्याः स्वभावम् अहं जानामि।

------------------ ------------------ वयं ------------------ ।

८. कस्याः लतायाः पुष्पाणि अवचिनोमि ?

------------------ ------------------ पुष्पाणि ------------- ?

९. भवत्याः लेखन्याः आकारः सुन्दरः।

--------------------- --------------------- आकारः सुन्दरः।

१०. तस्याः सञ्चिकायाः क्रयणे मम इच्छा नास्ति।

------------- ------------- क्रयणे ------------- इच्छा नास्ति।

अभ्यासः - १९

अधोनिर्दिष्टानां क्रियापदरूपाणां धातुरूपं निर्दिशन्तु -

उदा -	गच्छन्ति -	गम् धातुः

१. चलति - (----------------------) २. कुर्मः - (----------------------)

३. भवति - (----------------------) ४. खादति - (----------------------)

५. ददातु - (--------------------) ६. क्रीणन्तु - (--------------------)

७. जानीमः - (------------------) ८. रोदिति - (--------------------)

९. तिष्ठन्ति - (------------------) १०. शक्नुवन्ति - (-----------------)

११. खनति - (------------------) १२. हसति - (--------------------)

१३. वदामः - (------------------) १४. अटन्ति - (------------------)

१५. क्षिपति - (-----------------) १६. पतामि - (------------------)

अभ्यासः १८

रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

(पिबतु , स्थापयतु , योजयतु , ददातु , उष्णीकरोतु , शोधयतु , क्वथयतु)

१. प्रथमं क्षीरम् -------------------------- ।

२. ततः अर्धचषकमितं जलं चुल्लेः उपरि --------------------- ।

३. जलं सम्यक् ----------------------- ।

४. जलं यदा क्वथति तदा चमसमितं चायचूर्णं जले ------------------- ।

५. चमसमितां शर्करां जलेन ------------------------ ।

६. निमेषद्वयस्य अनन्तरं चायकषायं शोधन्या --------------------- ।

७. शोधिते चायकषाये अर्धचषकमितं क्षीरं ------------------------ ।

८. सिद्धं चायपानीयम् अतिथये --------------------- ।

९. भवान् अपि किञ्चित् ----------------------- ।

५ अत्र, तत्र, पुरतः - पृष्ठतः, कुत्र

पुत्री - अम्ब, मम लेखनी कुत्र ?

माता - तत्र एव अस्ति खलु ?

पुत्री - अम्ब, अत्र कुत्रापि नास्ति।

माता - उत्पीठिकायाः उपरि, मञ्चस्य उपरि, कपाटिकायाम् .....।

पुत्री - कुत्रापि नास्ति अम्ब !

माता - पुस्तकस्य अधः अस्ति वा इति पश्यतु। अधः पतितं वा इति पश्यतु।

पुत्री - पुस्तकस्य अधः अपि नास्ति। अधः न पतितम् अपि।

माता - सुरेशस्य प्रकोष्ठे, तस्य कोषे ... अथवा तस्य स्यूते ...।

पुत्री - सर्वत्र अन्वेषणं कृतवती। कुत्रापि नास्ति ...। अम्, अम्ब ! लेखनी प्राप्ता। अत्र, शय्यायाः उपरि आसीत्।

माता - रात्रौ शयनसमये भवती किमपि लेखितुं नीतवती। तत्रैव विस्मृतवती। एकत्र स्थापयति। अन्यत्र अन्वेषणं करोति।

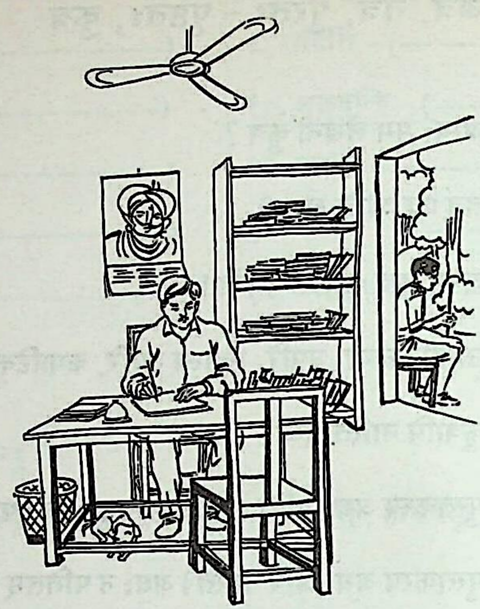
पुत्री - अम्ब, ह्यः सखीगृहतः आनीतानि सस्यानि कुत्र आरोपयामि ? गृहस्य पुरतः, अथवा गृहस्य पृष्ठतः ?

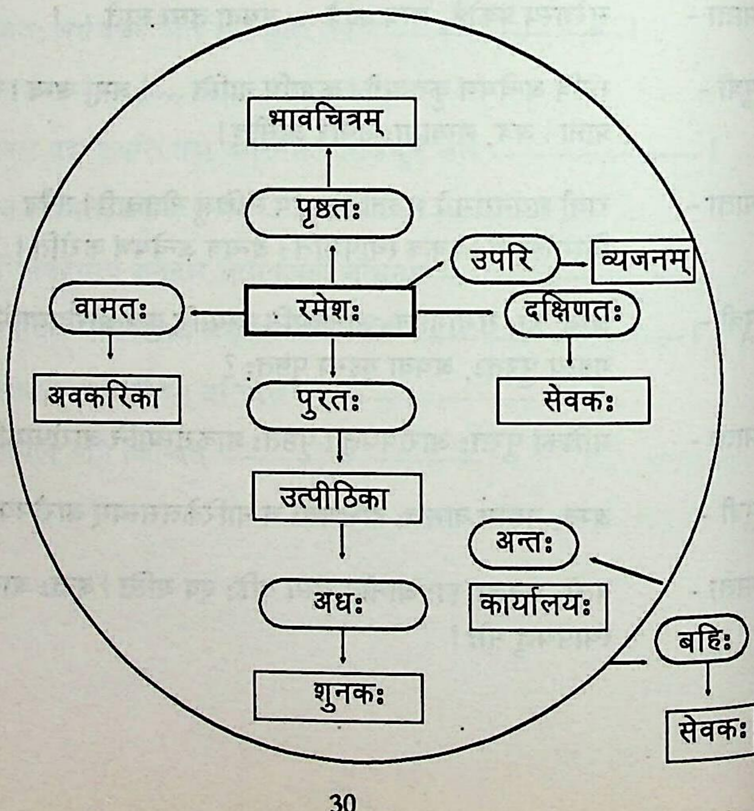
माता - मल्लिकां पुरतः आरोपयतु। पृष्ठतः शाकसस्यानि आरोपयामि।

पुत्री - अम्ब, गृहस्य वामतः दक्षिणतः च नारिकेलसस्यम् आरोपयाम।

माता - वत्से, भवत्या ह्यः आनीतं सस्यं बहिः एव अस्ति। अन्तः आनीय स्थापयतु भोः।

विशेषः

भावचित्रम्
पृष्ठतः
उपरि
व्यजनम्
वामतः
रमेशः
दक्षिणतः
अवकरिका
पुरतः
सेवकः
उत्पीठिका
अन्तः
कार्यालयः
अधः
बहिः
शुनकः
सेवकः

* **सप्तमीविभक्तिरूपाणि -**

पुंल्लिङ्गे		स्त्रीलिङ्गे		नपुंसकलिङ्गे	
एकवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	बहुवचनम्
बालके	बालकेषु	बालिकायाम्	बालिकासु	पुस्तके	पुस्तकेषु
वृक्षे	वृक्षेषु	लतायाम्	लतासु	गृहे	गृहेषु
मार्गे	मार्गेषु	नद्याम्	नदीषु	(नपुंसकलिङ्गरूपाणि	
कार्यालये	कार्यालयेषु	कूप्याम्	कूपीषु	पुंल्लिङ्गरूपवत् एव	
तस्मिन्	तेषु	तस्याम्	तासु	भवन्ति इति जानन्तु ।)	
एतस्मिन्	एतेषु	एतस्याम्	एतासु		
कस्मिन्	केषु	कस्याम्	कासु		
त्रिषु लिङ्गेषु - मयि - अस्मासु					

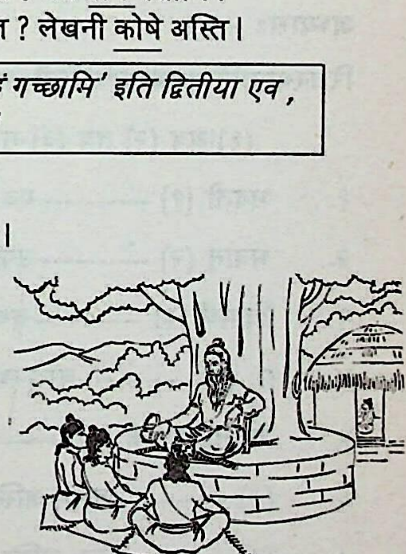
* कुत्र इत्यस्य प्रश्नवाचकस्य उपयोगः यदा भवति तदा उत्तरं सप्तमीविभक्तौ भवति ।

उदा - भवान् कुत्र वसति ? अहं ग्रामे वसामि ।
लेखनी कुत्र अस्ति ? लेखनी कोषे अस्ति ।

किन्तु 'कुत्र गच्छति ?' - इत्यस्य उत्तरं 'गृहं गच्छामि' इति द्वितीया एव , न तु सप्तमी ।

अभ्यासः - २०

चित्रं दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि उचितैः शब्दैः पूरयतु ।

१. मुनिवरस्य पुरतः ----------- सन्ति ।
२. मुनिवरस्य पृष्ठतः ----------- अस्ति ।
३. मुनिवरस्य उपरि ----------- अस्ति ।
४. मुनिवरः वृक्षस्य ----------- अस्ति ।
५. मुनिवरस्य अधः ----------- अस्ति ।
६. कुटीरस्य अन्तः ----------- अस्ति ।
७. मुनिवरः कुटीरात् ----------- अस्ति ।
८. भक्तानां ----------- मुनिवरः अस्ति ।

अभ्यासः - २१

ऊहितेन उचितेन शब्देन रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

१. याने चालकस्य ---------------------------- जनाः उपविशन्ति।

२. कक्ष्यायाम् अध्यापकस्य ------------------ छात्राः उपविशन्ति।

३. वृक्षस्य ---------------------------- श्रान्तः पथिकः उपविशति।

४. प्रथमस्य अट्टस्य ------------------------ द्वितीयः अट्टः भवति।

५. फलस्य -- बीजं भवति।

६. रेखातः ------------------------------ यः गच्छति सः बाह्यः।

७. भारतस्य ---------------- सिन्धुसागरः (अरबीसमुद्रः) अस्ति।

८. भारतस्य ----------------- गङ्गसागरः (बङ्गालकोल्ली) अस्ति।

९. वृत्तस्य परिधेः -------------------------- केन्द्रबिन्दुः भवति।

१०. देवालयात् ---------------------- भक्ताः पादरक्षां स्थापयन्ति।

अभ्यासः - २२

रिक्तस्थानानि सङ्ख्यया सूचितैः पदैः पूरयन्तु।

(१) अत्र (२) तत्र (३) सर्वत्र (४) अन्यत्र (५) कुत्र (६) एकत्र

१. भवती (१) ---------- एव तिष्ठतु। (५) ---------- अपि मा गच्छतु।

२. भवान् (२) ---------- उपविश्य पठतु।

३. किमर्थं (३) ---------- वृथा अटति भवती ?

४. सः (६) ---------- वस्तु स्थापयति। (४) ---------- अन्वेषणं करोति।

५. भवतः पुस्तकं (५) ---------- अस्ति इति अहं न जानामि।

६. (२) ---------- जलम् अस्ति। अतः (१) ---------- उपविशतु।

७. (३) ---------- देवः अस्ति इति भारतीयाः विश्वसन्ति।

८. भवतः गृहं (५) ---------- अस्ति ?

९. मम गृहम् इदानीं (२) ---------- नास्ति। (४) ---------- अस्ति।

१०. (३) ---------- मा पश्यतु। (१) ---------- पश्यतु।

अभ्यासः - २३

i. पुस्तकं कुत्र अस्ति ?

प्रकोष्ठः	१.	पुस्तकं प्रकोष्ठे अस्ति।
गृहम्	२.	" ---------- " ।
शाला	३.	" ---------- " ।
उत्पीठिका	४.	" ---------- " ।
कपाटिका	५.	" ---------- " ।
स्यूतः	६.	" ---------- " ।
आपणः	७.	" ---------- " ।

ii. बालकः कुत्र उपविशति ?

आसन्दः	१.	बालकः आसन्दे उपविशति।
कटः	२.	" ---------- " ।
वस्त्रकटः	३.	" ---------- " ।
मञ्चः	४.	" ---------- " ।
भूमिः	५.	" ---------- " ।
आन्दोलिका	६.	" ---------- " ।
पाकशाला	७.	" ---------- " ।
उद्यानम्	८.	" ---------- " ।

अभ्यासः - २४

आवरणैः दत्तस्य शब्दस्य बहुवचनरूपेण रिक्तस्थानं पूरयन्तु ।

उदा –	वानराः ---------- (वृक्षाः) निवसन्ति ।
	वानराः वृक्षेषु निवसन्ति ।

१. पुष्पाणि ------------------------------ (लताः) विराजन्ते ।.

२. ------------------------------ (कूप्यः) औषधम् अस्ति ।

३. उद्योगिनः -------------------- (कार्यालयाः) कार्यं कुर्वन्ति ।

४. यानानि ------------------------------ (मार्गाः) सञ्चरन्ति ।

५. छात्राः ------------------------------ (विद्यालयाः) पठन्ति ।

६. जनाः ------------------------------ (आसन्दाः) उपविशन्ति ।

७. ------------------------------ (आपणाः) विक्रयणं प्रचलति ।

८ ----------- (एतानि) ----------- (पुस्तकानि) दोषाः न सन्ति ।

९. ---------- (भारतीयाः) ---------- (जनाः) देवभक्तिः अधिका ।

१०. सा ------------------------- (सख्यः) अधिकं विश्वासं करोति ।

११. ----------------------- (चलनचित्राणि) मम आसक्तिः नास्ति ।

१२. ---------------------------- (गृहिण्यः) कार्यकौशलं सहजम् ।

१३. विद्यार्थिनः -------------------- (टिप्पणीपुस्तकानि) लिखन्ति ।

१४. समुद्रतीरे बालकाः ---------------------- (सिकताः) क्रीडन्ति ।

१५. नटः --------------------- (चलनचित्राणि) अभिनयं करोति ।

६ द्वितीया - ए.व. + ब.व., लेखननियमाः - I & II

माता - रमेश ! किं करोति भवान् ?

रमेशः - पाठं पठामि अम्ब !

माता - वत्स ! आपणं गत्वा लवणं, शर्कराम्, आढकीं, गुडं च आनयतु भोः ।

रमेशः - भगिनीं वदतु अम्ब !

माता - सा अवकरान् क्षिप्त्वा पात्राणि क्षालयति । जलेन लताः सिञ्चति । ततः कर्मकरीः क्षेत्रं प्रापयति । एवं तस्याः बहूनि कार्याणि सन्ति ।

रमेशः - ममापि पठनं बहु अस्ति ।

माता - दशनिमेषाभ्यन्तरे आपणं गत्वा आगन्तुं शक्यते । अनन्तरं पाठान् पठतु भवान् ।

रमेशः - हूँ, शीघ्रं धनं स्यूतं च ददातु ।

विशेषः

* **द्वितीयाविभक्तिः**

पुंल्लिङ्गे			स्त्रीलिङ्गे			नपुंसकलिङ्गे		
प्रथमा	द्वितीया ए.व.	ब.व.	प्रथमा	द्वितीया ए.व.	ब.व.	प्रथमा	द्वितीया ए.व.	ब.व.
बालकः	बालकम्	बालकान्	लता	लताम्	लताः	पात्रम्	पात्रम्	पात्राणि
पाठः	पाठम्	पाठान्	लेखनी	लेखनीम्	लेखनीः	कार्यम्	कार्यम्	कार्याणि
सः	तम्	तान्	सा	ताम्	ताः	तत्	तत्	तानि
एषः	एतम्	एतान्	एषा	एताम्	एताः	एतत्	एतत्	एतानि
कः	कम्	कान्	का	काम्	काः	किम्	किम्	कानि
भवान्	भवन्तम्	भवतः	भवती	भवतीम्	भवतीः			
त्रिषु लिङ्गेषु - अहम् - माम् अस्मान्								

* **लेखननियमः - I**

१. अनुस्वारः = (ं) (रेखायाः उपरि बिन्दुः)

२. अनुस्वारस्य पुरतः स्वरः अस्ति चेत् 'म्' लेखनीयम् ।

उदा - शर्करां + आढकीम् = शर्कराम् आढकीम् - शुद्धम्
शर्करां आढकीम् - अशुद्धम्

३. अनुस्वारस्य पुरतः व्यञ्जनम् अस्ति चेत् अनुस्वारः एव लेखनीयः।

उदा - आपणं + गत्वा
एवं + तस्याः

४. पूर्णविरामात् पूर्वम् अनुस्वारस्य स्थाने 'म्' एव लेखनीयं, न तु अनुस्वारः।

उदा - i) एकं यानं गतम्। - शुद्धम्
एकं यानं गतं। - अशुद्धम्

ii) पाठम् - शुद्धम्
पाठं - अशुद्धम्

* **लेखननियमः - II**

कवर्गः

अशुद्धम्	शुद्धम्
कंकणम्	कङ्कणम्
शंखः	शङ्खः
गंगा	गङ्गा
संघः	सङ्घः

चवर्गः

अशुद्धम्	शुद्धम्
संचिका	सञ्चिका
प्रोंछः	प्रोञ्छः
अंजनम्	अञ्जनम्
झंझा	झञ्झा

टवर्गः

अशुद्धम्	शुद्धम्
कंटकम्	कण्टकम्
कंठः	कण्ठः
अंडम्	अण्डम्

तवर्गः

अशुद्धम्	शुद्धम्
अंतः	अन्तः
कंथा	कन्था
कंदम्	कन्दम्
अंधः	अन्धः

पवर्गः

अशुद्धम्	शुद्धम्
कंपनम्	कम्पनम्
तुंफनम्	तुम्फनम्
अंबा	अम्बा
अंभोधिः	अम्भोधिः

कवर्गः -	क, ख, ग, घ, ङ		
चवर्गः -	च, छ, ज, झ, ञ		
टवर्गः -	ट, ठ, ड, ढ, ण	——→	एतानि सर्वाणि वर्गीयव्यञ्जनानि
तवर्गः-	त, थ, द, ध, न		
पवर्गः -	प, फ, ब, भ, म		

* अनुस्वारः (ं) + वर्गीयव्यञ्जनम् = पञ्चमाक्षरम् + वर्गीयव्यञ्जनम्

उदा - 'कंकणम्' इत्यत्र अनुस्वारस्य पुरतः कवर्गस्य व्यञ्जनम् अस्ति।
अतः अनुस्वारस्य स्थाने कवर्गस्य एव पञ्चमाक्षरम् (ङ्) आगतम्।
अतः 'कङ्कणम्' इति रूपं सिद्धम्।

एवम् व गङ्गा, सञ्चिका, कण्टकम्, अन्धः, अम्बा इत्यादिषु अपि। एतस्मिन् पुस्तके एते लेखननियमाः सर्वत्र अनुसृताः इति अंशं परिशीलयन्तु।

अभ्यासः - २५

आवरणे सूचितेषु उचितं शब्दं चित्वा तस्य द्वितीयाविभक्तिरूपेण रिक्तस्थानं पूरयन्तु।

> उदा - सः प्रतिदिनं ---------- पठति। (पाठः/वृक्षः/स्यूतः)
>
> सः प्रतिदिनं पाठं पठति।

१. बालकः -------------------------- पिबति। (फलरसः/पाठः/नलिका)

२. सेवकः ------------------------------ नयति। (बन्धः/आकाशः/नदी)

३. भगिनी ------------------------------- खादति। (फलम्/शिला/कूपः)

४. भवान् श्लोकस्य --------------------- जानातु। (आसन्दः/पुष्पम्/अर्थः)

५. कर्मकरी ----------------------- प्रक्षालयति। (जलम्/पात्रम्/नक्षत्रम्)

६. बालिका --------------------------- शृणोति। (श्लोकः/पानीयम्/द्वारम्)

७. ग्राहकः ------------------------------ क्रीणाति। (क्रोधः/शब्दः/लेखनी)

८. छात्राः ---------------------- गच्छन्ति। (विद्यालयः/पाठः/उत्पीठिका)

९. कृषिकः ---------------------- पालयति। (विदेशः/महिषी/पातालः)

१०. सः ------------------------------ ज्वालयति। (मार्गः/भूमिः/दीपः)

११. देशभक्तः -------------------------- पूजयति। (विदेशः/देशः/स्वार्थः)

१२. भवान् ------------------------- आहूतवान् वा ? (पत्रम्/अहम्/भवान्)

१३. भवती ------------------------ तत्र स्थापयतु। (वृष्टिः/समुद्रः/स्यूतः)

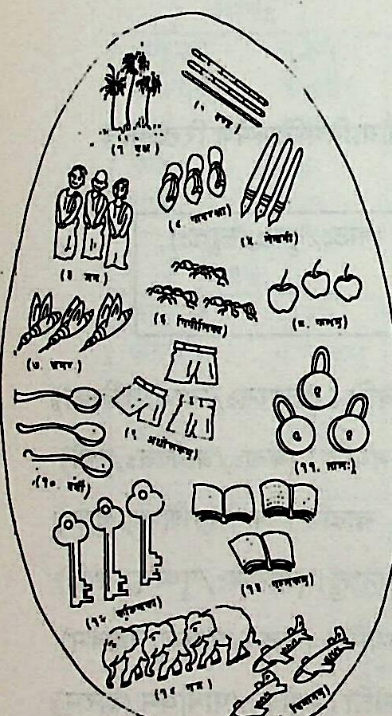
१४. एषः --------------------------- लिखति। (सन्तोषः/चित्रम्/पठनम्)

१५. माता --------------------- -------- सिञ्चति। (लता/पानीयम्/मेघः)

अभ्यासः - २६

भवान्/भवती चित्रे किं पश्यति ?

उदा - १.	अहं चित्रे वृक्षान् पश्यामि।

२. अहं चित्रे --------------- पश्यामि।

३. " " --------------- " ।

४. " " --------------- " ।

५. " " --------------- " ।

६. " " --------------- " ।

७. " " --------------- " ।

८. " " --------------- " ।

९. " " --------------- " ।

१०. " " --------------- " ।

११. " " --------------- " ।

१२. " " --------------- " ।

१३. " " --------------- " ।

१४. " " --------------- " ।

१५. " " --------------- " ।

अभ्यासः - २७

अधः सूचितेषु उदाहरणेषु अनुस्वारस्य अनन्तरं स्वरः अस्ति वा व्यञ्जनम् अस्ति वा इति सूचयित्वा मकारम् अनुस्वारं वा लिखन्तु।

उदा -	अहं + एकवारम् - (स्वरः) - अहम् एकवारम्।
	अहं + सर्वदा - (व्यञ्जनम्) - अहं सर्वदा।

१. गृहं + आगतः - (----------) - ------------ ------------।

२. गृहं + गतः - (----------) - ------------ ------------।

३. फलं + नीत्वा - (----------) - ------------ ------------।

४. फलं + आनीय - (----------) - ------------ ------------।

५. बालकं + आहूय - (----------) - ------------ ------------।

६. तं + उक्त्वा - (----------) - ------------ ------------।

७. तं + दृष्ट्वा - (----------) - ------------ ------------।

८. शालां + गतवान् - (----------) - ------------ ------------।

९. वृक्षं + आरुह्य - (----------) - ------------ ------------।

१०. वार्तां + श्रुतवान् - (----------) - ------------ ------------।

अभ्यासः - २८

अधः सूचितेषु वाक्येषु लेखनदोषस्थलं ज्ञात्वा शुद्धं रूपम् आवरणे लिखन्तु।

उदा - सः गृहं आगत्य फलं खादितवान्। (गृहम् आगत्य)

१. गृहं आगतं मित्रं सः सत्कृतवान्। (--------------- ---------------)

२. फलं समीचीनं आसीत्। (-------------------- --------------------)

३. भवान् पुस्तकं अत्र स्थापयतु। (----------------- -----------------)

४. सः एतं विचारं अङ्गीकृतवान्। (----------------- -----------------)

५. अम्बा गच्छन्तं बालं आहूतवती। (------------------ -------------------)

६. आचार्यः उत्तमं वाक्यं उदाहरति। (---------------- ------------------)

७. एतं बन्धं उन्नयतु तावत्। (------------------- ---------------------)

८. आपणात् लवणं आलुकं च आनयतु। (---------------- -----------------)

९. सः मन्दिरं गत्वा देवं अर्चति। (------------------- -------------------)

१०. अर्थं अवगत्य वाक्यं वदतु। (------------------- --------------------)

अभ्यासः - २९

अधः सूचितेषु उदाहरणेषु यत्र आवरणं निर्दिष्टं तत्र अनुस्वारः स्थाने चेत् '✓' चिह्नम्, अस्थाने चेत् 'X' चिह्नं च लिखन्तु।

उदा – सः अनुजं (X) आहूय एकं (✓) प्रश्नं (✓) पृष्टवान्।

१. तस्य वचनं (----------) अहं (----------) अङ्गीकृतवान्।

२. अहं (----------) सर्वदा उत्तमं (----------) पुस्तकं (----------) इच्छामि।

३. सा भिक्षुकं (----------) आहूय अन्नं (----------) व्यञ्जनं (----------) च दत्तवती।

४. पुस्तकं (----------) दृष्ट्वा सः एकं (----------) वाक्यं (----------) उक्तवान्।

५. माता फलं (----------) गृहीत्वा छुरिकां (----------) अन्विष्टवती।

६. पाठं (----------) पठतु इति अहं (----------) अनुजं (----------) उक्तवान्।

७. वयं (----------) गृहं (----------) आगत्य पाठं (----------) पठामः।

८. गीतं (----------) गायन्तीं (----------) अनुजां (----------) अग्रजः आहूतवान्।

९. निद्रां (----------) कृतवन्तं (----------) एतं (----------) मा उत्थापयतु।

१०. आगतं (----------) यानं (----------) दृष्ट्वा वयं (----------) धावितवन्तः।

अभ्यासः - ३०

अधोनिर्दिष्टेषु शब्देषु अनुस्वारस्य अनन्तरं कस्य वर्गस्य व्यञ्जनम् अस्ति इति, तस्य वर्गस्य पञ्चमाक्षरं किम् इति च निर्दिश्य अन्ते शुद्धं रूपं निर्दिशन्तु ।

	शब्दः	अनुस्वारस्य अनन्तरं स्थितस्य वर्गस्य वर्गस्य नाम	तस्य वर्गस्य पञ्चमाक्षरम्	शुद्धं रूपम्
उदा – १.	अंकः	कवर्गः	ङ्	अङ्कः
२.	कंकतम्	--------------------	----------	-------------
३.	अंगम्	--------------------	----------	-------------
४.	अंबुदः	--------------------	----------	-------------
५.	कंधरः	--------------------	----------	-------------
६.	स्पंदनम्	--------------------	----------	-------------
७.	पंचमः	--------------------	----------	-------------
८.	संधानम्	--------------------	----------	-------------
९.	अंघ्रिः	--------------------	----------	-------------
१०.	व्यंजनम्	--------------------	----------	-------------
११.	भांडम्	--------------------	----------	-------------
१२.	कुंभः	--------------------	----------	-------------
१३.	शुंठी	--------------------	----------	-------------
१४.	सिंधूरम्	--------------------	----------	-------------
१५.	दंभः	--------------------	----------	-------------
१६.	शृंखला	--------------------	----------	-------------
१७.	प्रपंचः	--------------------	----------	-------------
१८.	डिंडिमः	--------------------	----------	-------------
१९.	उंछवृत्तिः	--------------------	----------	-------------
२०.	मंथरा	--------------------	----------	-------------

७ भूतकाले - ए.व. + ब.व.

पिता - रमेश ! रजकापणतः भवान् मम वस्त्राणि आनीतवान् वा ?

रमेशः - आम् । तानि आनीय भवतः प्रकोष्ठे स्थापितवान् ।

पिता - अद्य पादकन्दुकस्पर्धा आसीत् खलु ? के जयं प्राप्तवन्तः ?

रमेशः - वयम् एव जयं प्राप्तवन्तः । सर्वे अध्यापकाः अस्माकं श्लाघनं कृतवन्तः ।

पिता - सीते ! भवती राजारामस्य गृहं गत्वा पुस्तकं दत्तवती खलु ?

सीता - आम् । प्रातःकाले एव दत्तवती । अहं, गिरिजा, लीला, उमा च मिलित्वा गतवत्यः ।

पिता - तर्हि तत्र सम्यक् जल्पनं कृतवत्यः वा ?

सीता - न । इतः अहं नववादने प्रस्थितवती । मार्गे गिरिजादयः मिलितवत्यः । ततः सर्वाः मिलित्वा राजारामवर्यस्य गृहं गतवत्यः । पुस्तकं दत्त्वा सार्धनववादने शालां प्राप्तवत्यः ।

विशेषः

* भूतकालः

वर्तमानकाले	भूतकाले			
	पुंलिङ्गे		स्त्रीलिङ्गे	
	एकवचने	बहुवचने	एकवचने	बहुवचने
पठति	पठितवान्	पठितवन्तः	पठितवती	पठितवत्यः
गच्छति	गतवान्	गतवन्तः	गतवती	गतवत्यः
वदति	उक्तवान्	उक्तवन्तः	उक्तवती	उक्तवत्यः
लिखति	लिखितवान्	लिखितवन्तः	लिखितवती	लिखितवत्यः
करोति	कृतवान्	कृतवन्तः	कृतवती	कृतवत्यः
पश्यति	दृष्टवान्	दृष्टवन्तः	दृष्टवती	दृष्टवत्यः

* भूतकाले 'अपठत्' 'अगच्छत्' 'अवदत्' इत्यादीनि रूपाणि अपि प्रयुज्यन्ते। किन्तु तानि रूपाणि उपयोक्तव्यानि चेत् उपसर्गसहितधातूनां प्रयोगे जागरूकता आश्रयणीया भवति। तत्रैव दोषाणां सम्भावना अत्यधिका। अतः सरलतादृष्ट्या 'गतवान्' 'पठितवान्' इत्यादीनि रूपाणि प्रयुज्यन्ते।

* 'गतवान्' 'पठितवान्' इत्यादीनि भूतकृदन्तरूपाणि ('क्तवतु' प्रत्ययान्तानि) इति उच्यन्ते। एतानि क्रियापदानि न। एतेषां विभक्तिरूपाणि (गतवान्, गतवन्तौ, गतवन्तः इत्येवम्) भवन्ति। (क्रियापदानां तु पुरुषव्यवस्था भवति - गच्छति, गच्छामि इत्येवम्।) एतानि क्रियापदानि न चेदपि क्रियापदस्य अर्थम् एव सूचयन्ति। अतः एव क्रियापदस्थले एतेषां प्रयोगः क्रियते।

अभ्यासः - ३१

रिक्तस्थानानि भूतकालरूपैः पूरयन्तु। साहाय्यार्थम् आवरणे भूतकालरूपस्य भागः सूचितः अस्ति।

उदा -	बालकः फलं ----------।	(खादित-)
	बालकः फलं खादितवान्।	

१.	सेवकः कार्यं --।	(कृत-)
२.	आचार्यः कथाम् ------------------------------------।	(उक्त-)
३.	माता पुत्रीम् --------------------------------------।	(आहूत-)
४.	अहं चित्रं --।	(दृष्ट-)
५.	छात्रः प्रश्नं --।	(पृष्ट-)
६.	अहं वाक्यस्य अर्थं ---------------------------------।	(ज्ञात-)
७.	सेविका पात्रं ---------------------------------------।	(प्रक्षालित-)
८.	सः मां ---।	(स्मृत-)
९.	अहं पुस्तकं --।	(क्रीत-)
१०.	धनिकः धनं --।	(दत्त-)
११.	पुत्रः पुस्तकानि ------------------------------------।	(आनीत-)

१२. अनुजा उत्तराणि --। (लिखित-)

१३. कृपणः धनं --। (गणित-)

१४. भगिनी पत्रं --। (प्रेषित-)

१५. सखी फलं --। (खादित-)

अभ्यासः - ३२

भूषणः प्रतिदिनं प्रातः तत्तद्दिने करणीयानि कार्याणि एकत्र लिखति। रात्रौ किं किं कृतम् इति चिह्नेन अङ्कयति। एकस्य दिनस्य कार्यविवरणम् अत्र अस्ति -

अद्य -
१. अध्यापकस्य गृहं गच्छामि। X
२. मित्रेण सह चर्चां करोमि। ✓
३. गीतायाः दशमाध्यायं पठामि। ✓
४. अनुजाय पत्रं लिखामि। X
५. युतकवस्त्रं क्रीणामि। X
६. यानं समीकरोमि। ✓
७. भगिन्यै पुस्तकं प्रेषयामि। X
८. कथापुस्तकं प्रत्यर्पयामि। ✓
९. मूल्याङ्कान् पुस्तके योजयामि। X
१०. सायं पादकन्दुकेन क्रीडामि। ✓
११. याने इन्धनतैलं पूरयामि। ✓
१२. पाठान् परिशीलयामि। X

उपरितनविवरणस्य आधारेण सः किं किं कृतवान्, किं किं न कृतवान् इति लिखन्तु।

उदा - १. भूषणः अध्यापकस्य गृहं न गतवान्।

२. --।

३. --।

४. --।

५. --।

६. --।

७. --।

८. --।

९. --।

१०. -- |

११. -- |

१२. -- |

अभ्यासः - ३३

प्राणेशः बालिकाप्रौढशालायाः अध्यापकः। वार्षिकोत्सवनिमित्तं सः काश्चन विद्यार्थिनीः उद्दिश्य कानिचन कार्याणि उक्तवान् आसीत्। तासु काश्चन कृतवत्यः। अन्याः काश्चन न कृतवत्यः। का किं करोति इति, सा कृतवती वा न वा इति च सः स्वपुस्तके एवं लिखितवान् अस्ति।

१. माधवी मालाः क्रीणाति। ✓	२. श्रीविद्या नृत्याभ्यासं करोति। ✓
३. माला अतिथिगृहं गच्छति। X	४. कला कार्यक्रमावलीं लिखति। X
५. नर्मदा भावचित्रम् अलङ्करोति। ✓	६. कावेरी रङ्गवल्लीचूर्णम् आनयति। X
७. विनुता प्रदर्शिनीम् आयोजयति। ✓	८. सुधा प्रदर्शिन्यर्थं वस्तूनि सङ्गृह्णाति। ✓
९. रञ्जनी स्वच्छताकार्यं परिशीलयति। ✓	१०. पद्मा आसन्दान् आनयति। X
११. गीता खनित्राणि प्रत्यर्पयति। X	१२. करुणा पानीयं व्यवस्थापयति। ✓

एतदाधारेण का किं कृतवती/न कृतवती इति लिखन्तु।

> उदा - १. माधवी मालाः क्रीतवती।

२. -- |

३. -- |

४. -- |

५. -- |

६. -- |

७. -- |

८. -- |

९. -- |

१०. --|

११. --|

१२. --|

अभ्यासः - ३४

आवरणे दत्तानां वर्तमानरूपाणां भूतकालरूपाणि (बहुवचने) लिखन्तु।

उदा -	बालकाः पाठं (पठन्ति) ----------।
	बालकाः पाठं पठितवन्तः।

१. छात्राः कोलाहलं (कुर्वन्ति) --|

२. ते वाक्यानि (वदन्ति) --|

३. बालिकाः गीतं (गायन्ति) --|

४. भवत्यः कथां (लिखन्ति) -- वा ?

५. विद्यार्थिनः क्रीडाङ्गणे (क्रीडन्ति) ----------------------------------|

६. सर्वे विषयं (जानन्ति) --|

७. सभ्याः भाषणं (शृण्वन्ति) --|

८. वयं प्रातःकाले (उत्तिष्ठामः) (पुं) ------------------------------------|

९. वयं लेखनीं (क्रीणीमः) (स्त्री) --|

१०. गृहिण्यः भिक्षां (ददति) ---|

११. भगिन्यः श्लोकान् (स्मरन्ति) --|

१२. ताः फलानि (कर्तयन्ति) --|

१३. एते किमर्थं न (आगच्छन्ति) --?

१४. भवन्तः पानीयं (पिबन्ति) -- वा ?

१५. एताः उच्चैः (हसन्ति) --|

८ समयः, ह्यः, परह्यः, कदा, गत-आगामि

सीता - किमर्थं प्रतिदिनं भवत्याः आगमने विलम्बः ?

उमा - किं करोमि ? सपादनववादने यानं प्राप्तम् । सार्धनववादने नगरसभास्थानकं प्राप्तवती । ततः पादाभ्याम् आगतवती ।

सीता - कदा भवती गृहात् प्रस्थितवती ?

उमा - पादोन-नववादने एव प्रस्थितवती । दशोननववादने स्थानकं प्राप्तवती । पञ्चोननववादने, नववादने, पञ्चाधिकनववादने, दशाधिकनववादने च यानि यानानि आगतानि, तेषु एकस्मिन् अपि स्थलं न आसीत् ।

सीता - पादोननववादने महिलानां निमित्तं विशेषयानम् आसीत् खलु ?

उमा - स्थानकप्राप्तितः पूर्वं तत् निर्गतम् आसीत् ।

* * *

आचार्यः - अहं सुभाषितानि कदा पाठितवान् ? ह्यः वा, ? परह्यः वा ?

गुरुनाथः - श्रीमन् ! ह्यः भवान् 'वृद्धायाः देशप्रेम' इति पाठं पाठितवान् ।

शिवरामः - ह्यः परह्यः च भवान् 'वृद्धायाः देशप्रेम' इति पाठम् एव पाठितवान् । प्रपरह्यः सुभाषितानि पाठितवान् ।

आचार्यः - अस्तु, ह्यः, परह्यः, प्रपरह्यः वा अहं सुभाषितानि पाठितवान् स्याम् । इदानीं तानि पृच्छामि । तानि कण्ठस्थीकृतवन्तः खलु भवन्तः ?

छात्राः - न श्रीमन् !

आचार्यः - तर्हि कदा कण्ठस्थीकृत्य वदन्ति ? श्वः ... ?

ज्योत्स्ना - श्वः मास्तु, परश्वः ।

नर्मदा - प्रपरश्वः भवतु श्रीमन् !

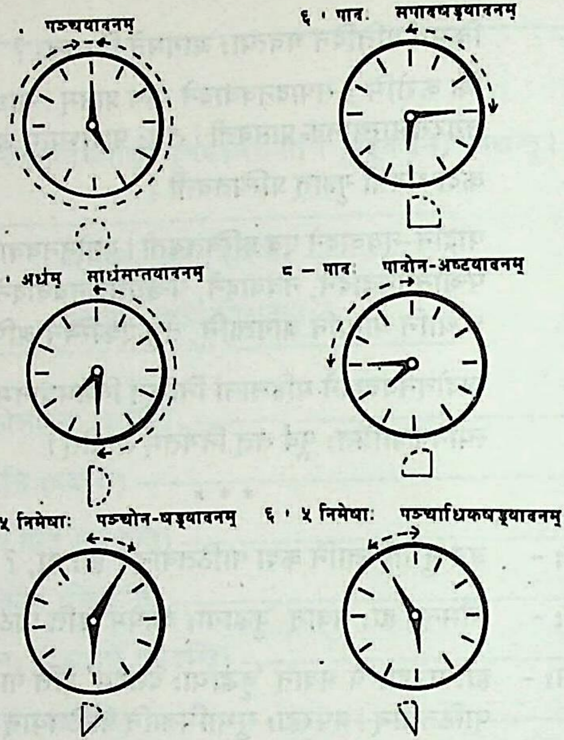
आचार्यः - तथैव भवतु । श्वः परश्वः च कण्ठस्थीकरणार्थम् अवकाशः । प्रपरश्वः तन्नाम - आगामिसोमवासरे - सर्वैः तानि वक्तव्यानि ।

गुरुनाथः - गतसप्ताहे भवता पाठितान् अमरकोषश्लोकान् अहं कण्ठस्थीकृतवान् ।

आचार्यः - हां, प्रतिदिनम् अमरकोषश्लोकानाम् आवर्तनं भवेत् खलु ? इदानीं तान् पठाम ।

विशेषः

* **समयः**

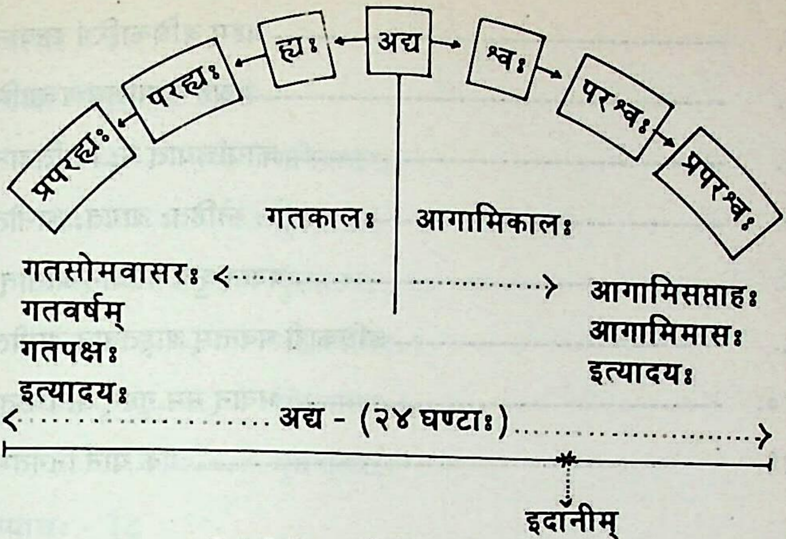

शुद्धम्		अशुद्धम्
१ . ००	एकवादनम्	एकं वादनम्
२ . ००	द्विवादनम्	द्वे वादनम्
३ . ००	त्रिवादनम्	त्रीणि वादनम्
४ . ००	चतुर्वादनम्	चत्वारि वादनम्

* **समयविषये प्रश्नः -**

कः समयः ? —— समीचीनम्

कतिवादनम्/किं वादनम् ? —— असमीचीनम्

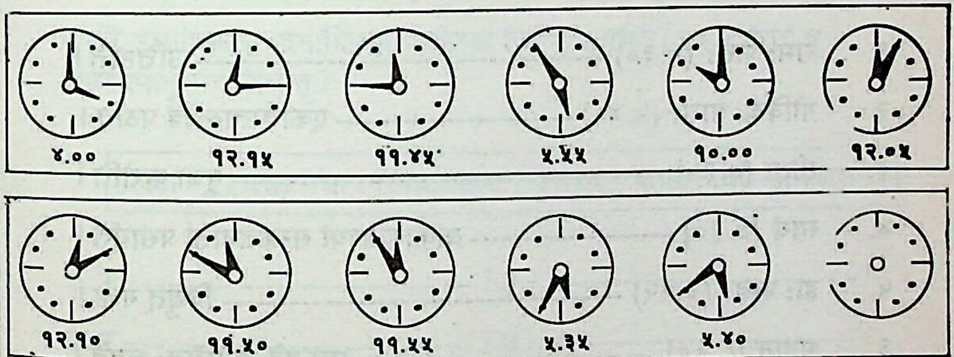
* दिने दिने = प्रतिदिनम्

मासे मासे = प्रतिमासम्

वर्षे वर्षे = प्रतिवर्षम्

रविवासरे रविवासरे = प्रतिरविवासरम्

अभ्यासः - ३५

उदा - १. अहं चतुर्वादने उत्तिष्ठामि।

२. -- सीता भोजनं करोति।

३. ह्यः -- गोविन्दः मिलितवान्।

४. -- अहम् अधिकारिणं दृष्टवान्।

५. -- अहं कार्यालयं गच्छामि।

६. -- कार्यालयात् सः निर्गतवान्।

७. -- भवतः स्नेहितः आगतः आसीत्।

८. -- भवान् कुत्र गतवान् आसीत् ?

९. -- अधिकारी भवन्तम् आहूतवान् आसीत्।

१०. -- भवान् मम गृहम् आगच्छतु।

११. -- एकं यानं निर्गतम्।

अभ्यासः - ३६

आवरणे सूचितं समयम् अक्षरैः लिखन्तः वाक्यानि पूर्णानि कुर्वन्तु।

> उदा - :अहं प्रातः (५.००) ---------- उत्तिष्ठामि।
>
> अहं प्रातः पञ्चवादने उत्तिष्ठामि।

१. रामः प्रातः (५.३०) -- उत्तिष्ठति।

२. गोविन्दः प्रातः (५.४५) ---------------------- एकात्मतास्तोत्रं पठति।

३. सीता (७.१५) -- पूजां करोति।

४. सायं (७.१०) ------------------- आकाशवाण्यां संस्कृतवार्ता प्रसार्यते।

५. ह्यः प्रातः (६.५५) -- विद्युत् गता।

६. भवान् (८.५०) --------------------------- मम गृहे उपस्थितः भवतु।

७. (१२.०५) ---------------------------------- सः शालातः निर्गच्छति।

अभ्यासः - ३७

प्रपरश्वः भानुवासरः । तर्हि -

१. ------------------ शनिवासरः ।

२. ------------------ शुक्रवासरः ।

३. ------------------ गुरुवासरः ।

४. ------------------ मङ्गलवासरः ।

५. ------------------ सोमवासरः ।

६. ------------------ बुधवासरः ।

अभ्यासः - ३८

१. सोमवासरः - धावनस्पर्धाः
२. मङ्गलवासरः - कौशलस्पर्धाः
३. बुधवासरः - गणस्पर्धाः
४. गुरुवासरः - छद्मवेषस्पर्धा
५. शुक्रवासरः - अन्तिमघट्टस्पर्धाः
६. शनिवासरः - वार्षिकोत्सवः
७. भानुवासरः - अध्यापकगोष्ठी

उपरि अध्यापकस्य साप्ताहिककार्ययोजना लिखिता अस्ति । प्रश्नम् उत्तरं च उदाहरणानुसारं लिखन्तु ।

उदा - १. प्रश्नः - धावनस्पर्धाः कदा ? उत्तरम् - धावनस्पर्धाः सोमवासरे ।

२. प्र - ------------------------------ ? उ - ---------------------------- ।

३. प्र - ------------------------------ ? उ - ---------------------------- ।

४. प्र - ------------------------------ ? उ - ---------------------------- ।

५. प्र - ------------------------------ ? उ - ---------------------------- ।

६. प्र - ------------------------------ ? उ - ---------------------------- ।

७. प्र - ------------------------------ ? उ - ---------------------------- ।

अभ्यासः - ३९

आगताः	भविष्यन्ति
१. गतसप्ताहः – गोविन्दः	७. आगामिसप्ताहः – कार्यकर्तृगोष्ठी
२. गतमासः – निर्देशकः	८. आगामिपक्षः – शारदोत्सवः
३. गतवर्षम् – मन्त्री	९. आगामिमासः – वार्षिकोत्सवः
४. गतपक्षः – नगरसभाध्यक्षः	१०. आगामिचैत्रमासः – वसन्तोत्सवः
५. गतमार्च्मासः – स्नेहितः	११. आगामिवर्षम् – मम पदवृद्धिः
६. गतकार्यक्रमः - कविः	१२. आगामिकालः - देशाभिवृद्धिः

उपरितनकोष्ठकस्य आधारेण वाक्यानि लिखन्तु।

उदा - १. गतसप्ताहे गोविन्दः मम कार्यालयम् आगतवान्।

२. ---------------------- निर्देशकः मम कार्यालयम् आगतवान्।

३. ------------------------- मन्त्री मम कार्यालयम् आगतवान्।

४. --------------- --------------- मम कार्यालयम् आगतवान्।

५. ---।

६. ---।

७. आगामिसप्ताहे कार्यकर्तृगोष्ठी भविष्यति।

८. --------------------- शारदोत्सवः ----------------------।

९. -------------------- वार्षिकोत्सवः ---------------------।

१०. --।

११. --।

१२. --।

अभ्यासः - ४०

उदाहरणवाक्यम् अनुसरन्तः आवरणे दत्तस्य पदस्य साहाय्येन रिक्तस्थानं पूरयन्तु।

उदा –	सः ---------------- (दिने दिने) योगासनं करोति।
	सः प्रतिदिनं योगासनं करोति।

१. अहं -------------------------- (सप्ताहे सप्ताहे) रामकृष्णाश्रमं गच्छामि।

२. -------------------------- (मासे मासे) अत्र सम्भाषणशिबिरं प्रचलति।

३. -------------------- (शनिवासरे शनिवासरे) साप्ताहिकगोष्ठी प्रचलति।

४. ------------------------------ (वर्षे वर्षे) वयं वार्षिकोत्सवम् आचरामः।

५. -------------------------- (दिने दिने) अहं प्रातः पञ्चवादने उत्तिष्ठामि।

६. अस्माकं पाठशालायां ---------------- (पक्षे पक्षे) प्रदोषपूजा प्रचलति।

१ भविष्यत्कालः - ए.व. + ब.व.

पत्नी - सोमवासरे प्रत्यागमिष्यति खलु भवान् ?

पतिः - आम् । सोमवासरे प्रातः अत्र भविष्यामि ।

पत्नी - सुरेशः, तस्य पत्नी-पुत्राः च अपि भवता सह आगमिष्यन्ति खलु ?

पतिः - आम् । श्वः नागराजस्य विवाहस्य निमित्तं सुरेशः सपरिवारं आगमिष्यति, वयं सर्वे सम्भूय परश्वः धर्मस्थलं गमिष्यामः । ततः रात्रौ प्रस्थाय प्रपरश्वः अत्र प्राप्स्यामः । प्रातः उपाहारसमये वयम् उपस्थिताः भविष्यामः ।

पत्नी - यदि लोकयानं समये आगच्छेत् तर्हि ।

पतिः - आम् । तदपि सत्यम् एव । अस्तु, अहम् आगच्छामि तावत् ।

पत्नी - शुभप्रयाणम् । शुभास्ते पन्थानः सन्तु ।

विशेषः

* **भविष्यत्कालः**

वर्तमानकाले	भविष्यत्काले		वर्तमानकाले	भविष्यत्काले	
	एकवचने	बहुवचने		एकवचने	बहुवचने
गच्छति	गमिष्यति	गमिष्यन्ति	पिबति	पास्यति	पास्यन्ति
पठति	पठिष्यति	पठिष्यन्ति	शृणोति	श्रोष्यति	श्रोष्यन्ति
लिखति	लेखिष्यति	लेखिष्यन्ति	नयति	नेष्यति	नेष्यन्ति
स्थापयति	स्थापयिष्यति	स्थापयिष्यन्ति	पृच्छति	प्रक्ष्यति	प्रक्ष्यन्ति
करोति	करिष्यति	करिष्यन्ति	पश्यति	द्रक्ष्यति	द्रक्ष्यन्ति
ददाति	दास्यति	दास्यन्ति	जानाति	ज्ञास्यति	ज्ञास्यन्ति
त्यजति	त्यक्ष्यति	त्यक्ष्यन्ति	तिष्ठति	स्थास्यति	स्थास्यन्ति

* प्रयाणसमये यः गच्छति तम् उद्दिश्य -

शुभप्रयाणम्

अथवा

शुभास्ते पन्थानः सन्तु ।

अभ्यासः - ४१

सुरेशस्य श्वः बहूनि कार्याणि । अतः सः श्वस्तनकार्याणि दिनचरीपुस्तके सङ्ग्रहेण लिखितवान् अस्ति ।

श्वस्तनकार्याणि -

१. पत्रं - लिख् -	८. सङ्गीतं - श्रु -
२. वस्त्रं - क्षाल् -	९. टिप्पणी सुरेशाय प्रत्यर्प्
३. लेखनी - क्री -	१०. अनुजः - प्रेष् -
४. कथापुस्तकम् - पठ् -	११. अनुजा - बोध् -
५. रमेशः - दृश् -	१२. आचार्यः प्रश्नाः - प्रच्छ् -
६. स्यूतः - आनी -	१३. श्लोकाः - स्मृ -
७. यानस्य मार्जनं - कृ -	१४. पाठस्य अर्थः - ज्ञा -

एतदाधारेण वाक्यानि लिखन्तु ।

उदा - १. सुरेशः श्वः पत्रं लेखिष्यति ।

२. सुरेशः श्वः -- ।
३. सुरेशः श्वः -- ।
४. सुरेशः श्वः -- ।
५. सुरेशः श्वः -- ।
६. सुरेशः श्वः -- ।
७. सुरेशः श्वः -- ।
८. सुरेशः श्वः -- ।
९. सुरेशः श्वः -- ।
१०. सुरेशः श्वः -- ।
११. सुरेशः श्वः -- ।
१२. सुरेशः श्वः -- ।
१३. सुरेशः श्वः -- ।
१४. सुरेशः श्वः -- ।

अभ्यासः - ४२

गीता सर्वकारीयकार्यालये उद्योगिनी । 'श्वः कार्यालयं न गमिष्यामि' इति निश्चितवती सा । श्वः किं किं करिष्यामि इति योजनां कृतवती सा । सा योजना अधः सूचिता अस्ति । रिक्तस्थानं योग्येन भविष्यत्कालसूचकपदेन पूरयन्तु ।

(गमिष्यामि , क्रेष्यामि , स्वीकरिष्यामि , श्रोष्यामि , प्रक्षालयिष्यामि , पास्यामि , पठिष्यामि , करिष्यामि , द्रक्ष्यामि , प्रत्यागमिष्यामि)

१. श्वः अहं विरामं ------------------------------------ ।
२. प्रातः उत्थाय वस्त्राणि ------------------------------ ।
३. प्रातः नववादने विद्यारण्यपुरं ------------------------ ।
४. तत्र एकां नूतनां शाटिकां ---------------------------- ।
५. सख्या सह पानीयं ----------------------------------- ।
६. सायं पुष्पोद्याने विहारं ------------------------------ ।
७. सप्तवादने गायनसभाभवने सङ्गीतं ------------------- ।
८. अष्टवादने गृहं -------------------------------------- ।
९. भोजनानन्तरं दूरदर्शने चित्रं ------------------------- ।
१०. सखीगृहतः आनीतं कथापुस्तकं --------------------- ।

अभ्यासः - ४३

श्वः कन्दुकक्रीडास्पर्धा भविष्यति । श्रवणः एकस्य पक्षस्य नायकः । श्वस्तनकार्यक्रमान् कांश्चन सः चिन्तितवान् । ते च अधः निर्दिष्टाः सन्ति । तदाधारेण वाक्यानि रचयन्तु ।

ते (अन्यपक्षीयाः)	वयम्
१. १०.०० – आगम् –	१०.०० – गम् –
२. कन्दुकम् – आनी –	क्रीडाजालं - नी -
३. अङ्गणस्य स्वच्छता – कृ –	सुधाचूर्णेन रेखा - लिख् -
४. एकः निर्णायकः – निश्चि –	अपरः निर्णायकः – निश्चि –
५. 'ऐकमत्यम्' इति वद् –	'जयतु जयतु' इति – घोष –
६. प्रथमपर्यायः – निराकृ –	प्रथमपर्यायः – अङ्गीकृ –
७. कोलाहलः – जन् – चेत्	शान्तिः – रक्ष् –
८. उत्साहेन – क्रीड् –	स्पर्धाभावेन – क्रीड्
९. क्रीडानियमाः – पाल् –	क्रीडानियमाः – पाल् –
१०. प्रायः पराजयः – प्राप् –	जी –

उदा –	१. ते दशवादने आगमिष्यन्ति। वयं दशवादने गमिष्यामः।

२. ते ------------------------------ | वयं ------------------------------ |

३. ते ------------------------------ | वयं ------------------------------ |

४. ते ------------------------------ | वयं ------------------------------ |

५. ते ------------------------------ | वयं ------------------------------ |

६. ते ------------------------------ | वयं ------------------------------ |

७. ते ------------------------------ | वयं ------------------------------ |

८. ते ------------------------------ | वयं ------------------------------ |

९. ते ------------------------------ | वयं ------------------------------ |

१०. ते ------------------------------ | वयं ------------------------------ |

१० कति, कुतः, कथम्, किमर्थम्, ... तः

प्राणेशः – चिन्मय ! नूतनं युतकं वा ? कति रूप्यकाणि दत्तवान् भवान् ?

चिन्मयः – अहं षष्टिरूप्यकाणि दत्तवान् । कथम् अस्ति एतत् ?

प्राणेशः – बहु सम्यक् अस्ति । कुतः आनीतवान् भवान् ?

चिन्मयः – गान्धीनगरे मैत्रीवस्त्रालयः अस्ति खलु ? ततः आनीतवान् । एषा लेखनी अपि क्रीता मया ।

प्राणेशः – ददातु । लिखामि तावत् । बहु सम्यक् लिखति । कति रूप्यकाणि ?

चिन्मयः – १५ रूप्यकाणि ।

प्राणेशः – मूल्यं न अधिकम् । तदस्तु, भवान् ह्यः किमर्थं कक्ष्यां न आगतवान् ?

चिन्मयः – अम्बालातः अग्रजः आगतवान् आसीत् । तेन सह क्रयणार्थं विपणिं गतवान् आसम् ।

प्राणेशः – चिदम्बरः आगतवान् आसीत् वा ? भवान् तं मम गृहं किमर्थं न आनीतवान् ?

चिन्मयः – सः रात्रौ एव प्रतिगतवान् । अग्रिममासे सः पुनः आगमिष्यति ।

प्राणेशः – तदा तम् अवश्यं मम गृहम् आनयतु ।

विशेषः

I. सङ्ख्यासु लिङ्गभेदः –

लिङ्गभेदः अस्ति

* एकम् –	एकः बालकः (पुं)	* त्रीणि –	त्रयः बालकाः (पुं)
	एका बालिका (स्त्री)		तिस्रः बालिकाः (स्त्री)
	एकं फलम् (नपुं)		त्रीणि फलानि (नपुं)
* द्वे –	बालकद्वयम्*	* चत्वारि –	चत्वारः बालकाः (पुं)
	बालिकाद्वयम्		चतस्रः बालिकाः (स्त्री)
	फलद्वयम्		चत्वारि फलानि (नपुं)

* द्वौ बालकौ/द्वे बालिके/द्वे फले – इति पुंल्लिङ्गे-स्त्रीलिङ्गे-नपुंसकलिङ्गे च वक्तुं शक्यते । किन्तु क्रियापदं द्विवचनान्तं भवेत् । तत्र क्लेशः भवति । अतः बालकद्वयम् ... इति प्रयोगः कृतः । द्वयशब्दस्य प्रयोगे तु क्रियापदम् एकवचनान्तं भवति । यथा – बालकद्वयम् अस्ति । फलद्वयम् आनयतु । चित्रद्वयं पश्यतु ।

लिङ्गभेदः नास्ति

* पञ्च – पञ्च बालकाः (पुं)
पञ्च बालिकाः (स्त्री)
पञ्च फलानि (नपुं)

* षट् – षट् बालकाः (पुं)
षट् बालिकाः (स्त्री)
षट् फलानि (नपुं)

* एवम् एव सप्त, अष्ट ... शतम् – इत्यादिषु सर्वेषु अपि ।

II. तः (पञ्चमीविभक्तिः)

गृहं – गृहतः
शाला – शालातः
बालकः – बालकतः

एवम् एव – शब्दस्य मूलरूपं + तः* = पञ्चमीविभक्तिः

उदा – आपण + तः = आपणतः

शुद्धम्	अशुद्धम्
इतः	अत्रतः
ततः	तत्रतः
कुतः	कुत्रतः
उपरिष्टात्	उपरितः

III. कथम् इत्यस्य उत्तररूपेण समीचीनम्, उत्तमम्, सुन्दरम्, सम्यक्, अवश्यम्, मन्दम्, उच्चैः, शीघ्रम् इत्यादीनि पदानि उपयुज्यन्ते। तानि 'क्रियाविशेषणानि' इति उच्यन्ते।

* पञ्चमीविभक्तौ ... तः इति प्रयोगः अतीव सरलः। अतः विभक्तिरूपाणि अत्र न दर्शितानि।

IV. ... अर्थम्

प्रश्नः - किमर्थम् ? उत्तरम् - मूलरूपं + अर्थम्

उदा - पठन + अर्थम् = पठनार्थम्

क्रयण + अर्थम् = क्रयणार्थम्

अभ्यासः - ४४

अधः निर्दिष्टेषु वाक्येषु आवरणे याः सङ्ख्याः सन्ति ताः अक्षरैः (लिङ्गं योजयित्वा) लिखन्तु ।

उदा -	(१) ---------- बालिका गच्छति । एका बालिका गच्छति ।

१. (३) ---------------------------- बालकाः पाठं पठन्ति ।

२. (१) -- यानं गतम् ।

३. (४) ---------------------------- फलानि लतायां सन्ति ।

४. (३) --------------------------------- बालिकाः क्रीडन्ति ।

५. (४) --------------------------- कर्मकराः कार्यं कुर्वन्ति ।

६. अहं (३) ---------------------------- पत्राणि लिखामि ।

७. मम कोषे (४) ------------------------- लेखन्यः सन्ति ।

८. (१) ------------------------- पिपीलिका मन्दं गच्छति ।

९. (३) ------------------- बालिकाः अत्र आगतवत्यः वा ?

१०. (४) ------------------------ छात्राः अद्य अनुपस्थिताः ।

अभ्यासः - ४५

मम गृहे

१० - जनाः	१० - द्वाराणि
५ - कर्मकराः	८ - यानपेटिकाः
३० - चषकाः	१५ - धेनवः
२५ - वातायनानि	६ - महिष्यः

उपरितनकोष्टकस्य आधारेण प्रश्नवाक्यम् उत्तरवाक्यं च लिखन्तु।

उदा - प्रश्नः - भवतः गृहे कति जनाः सन्ति ?
उत्तरम् - मम गृहे दश जनाः सन्ति।

१. प्रश्नः - भवतः गृहे -- ?

उत्तरम् - मम गृहे -- ।

२. प्रश्नः - -- ?

उत्तरम् - -- ।

३. प्रश्नः - -- ?

उत्तरम् - -- ।

४. प्रश्नः - -- ?

उत्तरम् - -- ।

५. प्रश्नः - -- ?

उत्तरम् - -- ।

६. प्रश्नः - -- ?

उत्तरम् - -- ।

७. प्रश्नः - -- ?

उत्तरम् - -- ।

अभ्यासः - ४६

अधः सूचितानां शब्दानां साहाय्येन रिक्तस्थानं पूरयित्वा प्रतिवाक्यम् एकं प्रश्नवाक्यं लिखन्तु।

१. रामेश्वरम् २. आपणः ३. गृहम् ४. वित्तकोषः ५. देहली
६. भोजनारम्भः ७. ललिता

उदा –	१.	मम मातुलः ---------- आगतवान्। प्रश्नः – ------------------------------ ? – मम मातुलः रामेश्वरतः आगतवान्। प्रश्नः – भवतः मातुलः कुतः आगतवान् ?

२. अहम् ---------------------------------- लेखनीम् आनीतवान्।

प्रश्नः – -- ?

३. सा ------------------------------ १०.०० वादने प्रस्थितवती।

प्रश्नः – -- ?

४. ------------------------------------ सः धनम् आनीतवान्।

प्रश्नः – -- ?

५. एतां शाटिकां मम अग्रजः ------------------------ आनीतवान्।

प्रश्नः – -- ?

६. ---------------------------------- पूर्वं ते भोजनमन्त्रं वदन्ति।

प्रश्नः – -- ?

७. ---------------------------------- इतोऽपि पत्रं न आगतम्।

प्रश्नः – -- ?

अभ्यासः – ४७

अधोनिर्दिष्टानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखन्तु। उत्तरलेखनसमये अन्ते निर्दिष्टेषु कस्यचित् शब्दस्य उपयोगं कुर्वन्तु।

१. भवतः आरोग्यं कथम् अस्ति ?

--।

२. यानं कथं गच्छति ?

--।

३. कूर्मः कथं सञ्चरति ?

-- ।

४. उद्यानं कथम् अस्ति ?

-- ।

५. एषः तण्डुलः कथम् अस्ति ?

-- ।

६. सिंहः कथं गर्जति ?

-- ।

७. विमानं कथं शब्दं करोति ?

-- ।

(सम्यक् , शीघ्रम् , मन्दम् , सुन्दरम् , समीचीनम् , घोरम् ,उच्चैः)

अभ्यासः - ४८

आवरणे सूचितानां शब्दानां साहाय्येन अधोनिर्दिष्टानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखन्तु ।

उदा –	सः किमर्थं ग्रन्थालयं गच्छति ? (पठनम्)
	सः पठनार्थं ग्रन्थालयं गच्छति ।

१. रामः किमर्थं योगासनं करोति ? (शरीरदार्ढ्यम्)

-- ।

२. रोगी किमर्थम् औषधं पिबति ? (आरोग्यम्)

-- ।

३. एषः किमर्थम् आपणं गच्छति ? (क्रयणम्)

-- ।

४. सः किमर्थं पुस्तकं क्रीणाति ? (अध्ययनम्)

-- ।

५. सा किमर्थं शीघ्रं गच्छति ? (सखीदर्शनम्)

---|

६. जनाः किमर्थं समाजसेवां कुर्वन्ति ? (आत्मतृप्तिः)

---|

७. चित्रकारः किमर्थं नदीतीरं गतवान् ? (चित्रलेखनम्)

---|

८. भक्तः किमर्थं देवस्य ध्यानं करोति ? (वरप्राप्तिः)

---|

९. कृषिकः किमर्थं क्षेत्रं गच्छति ? (कृषिकार्यम्)

---|

१०. सः किमर्थं भाषणं करोति ? (जनजागरणम्)

---|

अभ्यासः - ४९

किं., कुत्र, कदा, कथम्, कुतः, किमर्थम्, कति – इति सप्त प्रश्नवाचकानि। अधः निर्दिष्टानि उत्तरवाक्यानि पठित्वा उचितेन प्रश्नवाचकेन प्रश्नवाक्यस्थं रिक्तस्थानं पूरयन्तु।

१. दशरथस्य ------------------------ पुत्रा ? दशरथस्य चत्वारः पुत्राः।

२. साहित्यसम्मेलनं ------------------------ ? साहित्यसम्मेलनं मैसूरुनगरे।

३. एतत् -------------- आनीतवान् भवान् ? अहम् आपणतः आनीतवान्।

४. भवतः भोजनं ------------------------ ? मम भोजनं सार्धद्वादशवादने।

५. सः ------------------------ मैसूरु गच्छति ? सः दर्शनार्थं मैसूरु गच्छति।

६. एषा शाटिका -------------------- अस्ति ? शाटिका बहु सम्यक् अस्ति।

७. भवतः लेखनी ------------------------ अस्ति ? मम लेखनी कोषे अस्ति।

८. भवान् इदानीं ---------------------------- करोति ? अहं पाठं पठामि।

९. सः ------------------ तत्र उपविष्टवान् ? सः ध्यानार्थं तत्र उपविष्टवान् ।

१०. भवतः अग्रजः ---------- आगतवान् ? मम अग्रजः मद्रास्तः आगतवान् ।

११. भवत्याः विरामः -------------------------- ? मम विरामः सोमवासरे ।

१२. भवन्तः --------------------- तत्र गतवन्तः ? वयं पठनार्थं तत्र गतवन्तः ।

१३. भवन्तः ----------------------- तत्र गतवन्तः ? वयं प्रातः तत्र गतवन्तः ।

१४. गृहे सर्वे --- सन्ति ? सर्वे कुशलिनः ।

१५. भवान् ------------------------- आगतवान् ? अहं दशवादने आगतवान् ।

अभ्यासः - ५०

रङ्गनाथः अनुजायाः विवाहार्थं प्रतिवेशिगृहेभ्यः कानिचन वस्तूनि आनीतवान् । सः कुतः किम् आनीतवान् इति वाक्यानि लिखन्तु ।

१. मातृच्छाया – कम्बलानि ।	२. विश्वनीडम् – उपधानानि ।
३. मञ्जूषा – चषकाः ।	४. श्रीनिवासः – आच्छादकानि ।
५. हरिनिवासः – स्थालिकाः ।	६. हरिकृपा – जलभाण्डम् ।
७. शिवाश्रयः – द्रोण्यः ।	८. आनन्दनिलयः – जवनिका ।
९. राधाकुञ्जः – कटाहः ।	१०. पद्माकरः – ध्वनिमुद्रिकाः ।
११. हरिवासः – वस्त्रकटाः ।	१२. दिव्यधाम – कलशाः ।

उदा – १. रङ्गनाथः मातृच्छायातः कम्बलानि आनीतवान् ।

२. रङ्गनाथः -------------------- -------------------- आनीतवान् ।

३. रङ्गनाथः ------------------- ------------------- आनीतवान्।

४. रङ्गनाथः ------------------- ------------------- आनीतवान्।

५. रङ्गनाथः ------------------- ------------------- आनीतवान्।

६. रङ्गनाथः ------------------- ------------------- आनीतवान्।

७. रङ्गनाथः ------------------- ------------------- आनीतवान्।

८. रङ्गनाथः ------------------- ------------------- आनीतवान्।

९. रङ्गनाथः ------------------- ------------------- आनीतवान्।

१०. रङ्गनाथः ------------------- ------------------- आनीतवान्।

११. रङ्गनाथः ------------------- ------------------- आनीतवान्।

१२. रङ्गनाथः ------------------- ------------------- आनीतवान्।

११ ... करोति इत्यस्य उपयोगेन क्रियापदानि

स्वामिनी - अये, अद्य गृहे विशेषकार्यक्रमः अस्ति। अतः अद्य कार्याणि अधिकानि।

कर्मकरी - भवतु आर्ये।

स्वामिनी - प्रथमं पात्राणां प्रक्षालनं करोतु। अनन्तरं समग्रस्य गृहस्य मार्जनं करोतु। ततः पुष्पाणां सङ्ग्रहं करोतु। हाँ, तत्पूर्वं गोमयेन अङ्गणस्य उपलेपनं करोतु। कपाटिकायाः द्वारस्य पिधानं कृत्वा पक्षद्वारस्य उद्घाटनं करोतु। गच्छतु।

पुत्री - अम्ब ! अहं मालायाः ग्रथनं देवस्य अर्चनं च करोमि वा ?

माता - अस्तु। गणितस्य लेखनम् इतिहासपाठस्य स्मरणं, गीतस्य कण्ठस्थीकरणं, व्याकरणस्य परिशीलनं च समाप्तं खलु ?

पुत्री - आम् अम्ब ! प्रातः उत्थाय सर्वं कृतवती। गीतायाः पारायणं कृतवती। व्याकरणस्य अध्ययनम् अपि कृतवती।

विशेषः

वयम् अध्ययनं, परिशीलनं, सम्पादनं, सङ्ग्रहः, त्यागः, बन्धनम् इत्यादीनि पदानि जानीमः। 'करोति' इति पदं योजयित्वा नूतनानि क्रियापदानि कर्तुं शक्नुमः।

यथा – अध्ययनं करोति, परिशीलनं करोति, सङ्ग्रहं करोति इत्यादयः।

शुद्धम्	अशुद्धम्
वृक्षस्य छेदनं करोति।	वृक्षं छेदनं करोति।
पात्राणां प्रक्षालनं करोति।	पात्राणि प्रक्षालनं करोति।
धान्यस्य विक्रयणं करोति।	धान्यं विक्रयणं करोति।
द्वारस्य पिधानं करोति।	द्वारं पिधानं करोति।
व्याकरणस्य अध्ययनं करोति।	व्याकरणम् अध्ययनं करोति।

अभ्यासः - ५१

अधोनिर्दिष्टानां क्रियापदानां विभागं कुर्वन्तु।

उदा -	प्रक्षालयति -	प्रक्षालनं करोति।

१. परिशीलयति - ---------------------- ----------------------।

२. सम्पादयति - ---------------------- ----------------------।

३. आलोडयति - ---------------------- ----------------------।

४. वितरति - ---------------------- ----------------------।

५. परिवर्तयति - ---------------------- ----------------------।

६. अभिनन्दति - ---------------------- ----------------------।

७. प्रतिपादयति - ---------------------- ----------------------।

८. उद्घाटयति - ---------------------- ----------------------।

९. समापयति - ---------------------- ----------------------।

१०. मार्जयति - ---------------------- ----------------------।

अभ्यासः - ५२

अधः दत्तानां शब्दानाम् उपयोगं कृत्वा करोति/कुर्वन्ति/कृतवती/कृतवान्/करोतु इत्यादिभिः रूपैः युक्तानि वाक्यानि रचयन्तु।

उदा -	पुस्तकम् - परिशीलनम्
	छात्रः पुस्तकस्य परिशीलनं करोति।

१. धनम् - सम्पादनम्

सः --ति।

२. वस्त्रम् - वितरणम्

धनिकः --वान्।

३. द्वारम् – उद्घाटनम्

सेवकः ---वान्।

४. समुद्रः – मथनम्

देवाः दानवाः च ---वन्तः।

५. पुस्तकम् – विक्रयणम्

आपणिकः ---ति।

६. वाक्यरचना – अभ्यासः

भवती ---तु।

७. काव्यम् – विमर्शः

विमर्शकः --ति।

८. देवः – प्रतिष्ठापनम्

ग्रामीणाः ---वन्तः।

९. तीर्थम् – प्रोक्षणम्

अर्चकः --वान्।

१०. कथा – अनुवादः

लेखकः --वान्।

११. विषयः - प्रतिपादनम्

छात्रः -- ति।

१२. रसः - आस्वादनम्

भोजनप्रियः --- ति।

१२ तृतीया - ए.व. + ब.व.

आचार्यः - प्रियच्छात्राः ! अहं सुधाखण्डेन कृष्णफलके एकं चित्रं लिखामि। तत् दृष्ट्वा भवन्तः सर्वे अङ्कन्या लिखन्तु।

छात्रः १ - श्रीमन् ! अहं लेखन्या लिखामि वा ?

आचार्यः - रेखालेखने दोषः भवति चेत् ?

छात्रः १ - अहं जागरूकतया लिखामि।

आचार्यः - भवतु। ये वर्णलेखनीम् आनीतवन्तः ते वर्णलेखन्या लिखन्तु।

छात्रः २ - श्रीमन् ! अहं कूर्चेन लिखामि वा ?

आचार्यः - भवतु। इदानीं सर्वे लिखन्तु। जलजे, वेगेन मा लिखतु। अहो, एषः कष्टेन चित्रं लिखति। चन्द्र ! किमर्थं खेदेन उपविष्टवान् भवान् ?

चन्द्रः - अहम् अङ्कनीं लेखनीं वा न आनीतवान्। त्वरया आगमनसमये विस्मृतवान्।

आचार्यः - चिन्ता मास्तु। मम अङ्कनीं स्वीकरोतु। सर्वे उत्साहेन श्रद्धया च लिखन्तु।

विशेषः

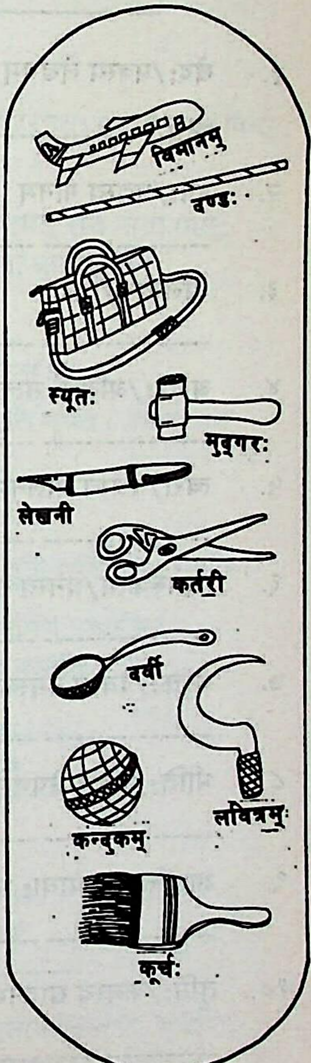
* तृतीयाविभक्तिः

पुंल्लिङ्गे			स्त्रीलिङ्गे			नपुंसकलिङ्गे		
प्रथमा	तृतीया ए.व.	ब.व.	प्रथमा	तृतीया ए.व.	ब.व.	प्रथमा	तृतीया ए.व.	ब.व.
बालकः	बालकेन	बालकैः	महिला	महिलया	महिलाभिः	चित्रं	चित्रेण	चित्रैः
कूर्चः	कूर्चेन	कूर्चैः	लेखनी	लेखन्या	लेखनीभिः	(नपुंसकलिङ्गे तृतीया-		
सः	तेन	तैः	सा	तया	ताभिः	विभक्तितः पुंल्लिङ्गवत्		
एषः	एतेन	एतैः	एषा	एतया	एताभिः	एव रूपाणि।)		
कः	केन	कैः	का	कया	काभिः			
भवान्	भवता	भवद्भिः	भवती	भवत्या	भवतीभिः			
त्रिषु लिङ्गेषु - अहम् - मया - अस्माभिः								

तृतीयाविभक्तिः
- साधनस्य —— सुधाखण्डेन, अङ्कन्या, दण्डेन, छुरिकया
- गुणवाचकस्य —— सन्तोषेण, खेदेन, त्वरया, जागरूकतया

अभ्यासः - ५३

अधः साधनानां राशिः अस्ति । तेषां साहाय्येन अधस्तनप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखन्तु ।

१. छात्रः कया लिखति ?

-- ।

२. माता कया परिवेषयति ?

-- ।

३. सौचिकः कया वस्त्रं कर्तयति ?

-- ।

४. कर्मकरः केन वस्तूनि आनयति ?

-- ।

५. कृषिकः केन वृषभं ताडयति ?

-- ।

६. वर्णकारः केन वर्णं लिम्पति ?

-- ।

७. लोहकारः केन अयः ताडयति ?

-- ।

८. कर्मकरः केन तृणं कर्तयति ?

-- ।

९. बालकाः केन क्रीडन्ति ?

-- ।

१०. धनिकः केन देहलीनगरं गच्छति ?

अभ्यासः - ५४

श्रीधरः कानिचन कार्याणि कृतवान् । तत्समये तस्य मनसि कश्चन भावः आसीत् । अधः श्रीधरस्य मनसि स्थितः भावः, तेन कृतं कार्यं च सूच्यरूपेण निर्दिष्टम् अस्ति । तदाधारेण वाक्यानि रचयन्तु ।

उदा –	कोपः/अनुजस्य ताडनम्
	श्रीधरः कोपेन अनुजं ताडितवान् ।

१. खेदः/पत्रस्य लेखनम्

श्रीधरः -- पत्रं लिखितवान्।

२. हर्षः/पद्यस्य गानम्

--------------- --------------- --------------- --------------- ।

३. आलस्यम्/निद्रा

--------------- --------------- --------------- --------------- ।

४. आदरः/अतिथेः सत्कारः

--------------- --------------- --------------- --------------- ।

५. त्वरा/वस्त्रस्य क्षालनम्

--------------- --------------- --------------- --------------- ।

६. जागरूकता/धनस्य गणना

--------------- --------------- --------------- --------------- ।

७. भक्तिः/देवस्य नमस्कारः

--------------- --------------- --------------- --------------- ।

८. भीतिः/रज्जोः क्षेपणम्

--------------- --------------- --------------- --------------- ।

९. आसक्तिः/कथायाः श्रवणम्

--------------- --------------- --------------- --------------- ।

१०. तृप्तिः/फलस्य खादनम्

--------------- --------------- --------------- --------------- ।

१३ सह, विना

भूषणः - कुमार ! गृहे कोऽपि नास्ति वा ?

कुमारः - अहम् एकः एव अस्मि । पिता मित्रेण सह क्लब् गतवान् । माता प्रतिवेशिन्या सह मन्दिरं गतवती । भगिनी रेखया सह आपणं गतवती ।

भूषणः - श्रीधरः कुत्र ?

कुमारः - सः मित्रेण सह इदानीं गतवान् । त्वराकारणतः सः पादरक्षां विना एव गतवान् ।

भूषणः - मादृशः एव सः । आपणतः वस्तूनि आनयतु इति माता माम् उक्तवती आसीत् । किन्तु अहं स्यूतं विना आगतवान् ।

कुमारः - धनं विना तु न आगतवान् खलु ?

भूषणः - धनम् ! तिष्ठतु पश्यामि । अहो ! धनं विना एव ...

कुमारः - केचन उदरं विना भोजनार्थं गच्छन्ति इति श्रूयते । तादृशः एव भवान् ।

विशेषः

* सह - सह इति पदं यत्र प्रयुज्यते तत्र तृतीयाविभक्तिः भवति ।

उदा - अहं मित्रेण सह आपणं गच्छामि ।
पुत्री जनन्या सह गच्छति ।

शुद्धम्	अशुद्धम्
तेन सह	तस्य सह
मया सह	मम सह
जनन्या सह	जनन्याः सह
रामेण सह	रामस्य सह

* विना - विना इति शब्दस्य योगे अपि तृतीयाविभक्तिः भवति । (अत्र द्वितीयां पञ्चमीं चापि प्रयोक्तुम् अपि शक्नुमः ।)

उदा - i. तेन विना/तं विना/तस्मात् विना एषः न गच्छति।
ii. जलेन/जलं/जलात् विना मीनः न जीवति।

अभ्यासः - ५५

मन्दारः सञ्चारशीलः। सः कदाचित् अन्येन सह गच्छति। पुनः कदाचित् अन्येन विना गच्छति। अधस्तनकोष्ठके '✓' चिह्नं 'सह' इति अर्थं, 'X' चिह्नं 'विना' इति अर्थं च प्रदर्शयति। तदाधारेण वाक्यानि रचयन्तु।

१. मित्रम् ✓	मित्रगृहम्	२. भगिनी ✓	मातुलगृहम्
३. अनुजः X	चित्रमन्दिरम्	४. पत्नी X	कार्यालयः
५. शुनकः ✓	वायुविहारार्थम्	६. गृहसदस्याः ✓	उद्यानम्
७. पितामही ✓	मन्दिरम्	८. कर्मकरः X	क्षेत्रम्
९. करदीपः X	रक्षणार्थम्	१०. उपनेत्रम् X	ग्रन्थालयः
११. स्यूतः X	आपणः	१२. धनम् X	कुत्रापि न
१३. मित्राणि ✓	नाटकं द्रष्टुम्	१४. स्नानवस्त्रम् X	स्नानगृहम्
१५. जनाः ✓	भाषणं श्रोतुम्	१६. पुस्तकानि ✓	विद्यालयः

उदा - १. मन्दारः मित्रेण सह मित्रगृहं गतवान्।

२. मन्दारः ------------------ ------------------ मातुलग्रामं गतवान्।

३. मन्दारः --------------- --------------- --------------- " ।

४. मन्दारः --------------- --------------- --------------- " ।

५. मन्दारः --------------- --------------- --------------- " ।

६. मन्दारः --------------- --------------- --------------- " ।

७. मन्दारः --------------- --------------- --------------- " ।

८. मन्दारः --------------- --------------- --------------- " ।

९. मन्दारः ---------------- --------------- --------------- गतवान् ।

१०. मन्दारः --------------- --------------- --------------- " ।

११. मन्दारः --------------- --------------- --------------- " ।

१२. मन्दारः --------------- --------------- --------------- " ।

१३. मन्दारः --------------- --------------- --------------- " ।

१४. मन्दारः --------------- --------------- --------------- " ।

१५. मन्दारः --------------- --------------- --------------- " ।

१६. मन्दारः --------------- --------------- --------------- " ।

अभ्यासः - ५६

कः/का/किं/केन विना न शोभते इति अधः निर्दिष्टम् अस्ति । तदाधारेण वाक्यानि रचयन्तु ।

१. अध्यक्षः - सभा	७. दूरवाणी - कार्यालयः
२. पुत्रः - गृहस्थः	८. फलानि - वृक्षः
३. गृहिणी - गृहम्	९. वृक्षाः - उद्यानम्
४. लवणम् - पाकः	१०. तिलकम् - तरुण्याः मुखम्
५. सम्भाषणम् - संस्कृतज्ञः	११. राष्ट्रभक्ताः - देशः
६. चित्राणि - पुस्तकम्	१२. सेवाभावः - नागरिकः

उदा - १. अध्यक्षेण विना सभा न शोभते ।

२. ----------------------- ----------------------- गृहस्थः न शोभते ।

३. ------------------------- ------------------------- गृहं न शोभते ।

४. ------------------ ------------------ ------------------ न शोभते ।

५. ------------------ ------------------ ------------------ न शोभते ।

६. ------------------ ------------------ ------------------ न शोभते ।

७. ------------------ ------------------ ------------------ न शोभते ।

८. ------------------ ------------------ ------------------ न शोभते ।

९. ------------------ ------------------ ------------------ न शोभते ।

१०. ------------------ ------------------ ------------------ न शोभते ।

११. ------------------ ------------------ ------------------ न शोभते ।

१२. ------------------ ------------------ ------------------ न शोभते ।

१४ चतुर्थी

विनोदः – ललिते ! मम लेखनी कुत्र ? कर्तरी अपि नास्ति अत्र । कस्मै दत्तवती भवती ?

ललिता – ह्यः भवान् एव लेखनीं पुत्राय दत्तवान् । कर्तरीं पुत्र्यैः दत्तवान् ।

विनोदः – एवं खलु ? विस्मृतवान् आसम् ।

ललिता – भवान् आगच्छतु अत्र । भवते उपाहारं ददामि ।

विनोदः – मह्यम् इदानीं मास्तु । किरणाय प्रथमं ददातु ।

ललिता – तस्मै दत्तवती । कवितायै अपि दत्तवती । भवान् शीघ्रम् आगच्छतु ।

विनोदः – नन्दिन्यै दत्तवती वा ?

ललिता – तस्यै अनन्तरं ददामि । भवान् इदानीम् आगच्छतु ।

विनोदः – पत्रिकायै एकं लेखनं लिखन् अस्मि । लेखनं समाप्य आगच्छामिं ।

विशेषः

* **चतुर्थीविभक्तिः**

पुंल्लिङ्गे			स्त्रीलिङ्गे			नपुंसकलिङ्गे		
प्रथमा	चतुर्थी ए.व.	ब.व.	प्रथमा	चतुर्थी ए.व.	ब.व.	प्रथमा	चतुर्थी ए.व.	ब.व.
भिक्षुकः	भिक्षुकाय	भिक्षुकेभ्यः	बालिका	बालिकायै	बालिकाभ्यः	सस्यम्	सस्याय	सस्येभ्यः
वृक्षः	वृक्षाय	वृक्षेभ्यः	भगिनी	भगिन्यै	भगिनीभ्यः	(पुंल्लिङ्गवत् एव रूपाणि)		
सः	तस्मै	तेभ्यः	सा	तस्यै	ताभ्यः			
एषः	एतस्मै	एतेभ्यः	एषा	एतस्यै	एताभ्यः			
कः	कस्मै	केभ्यः	का	कस्यै	काभ्यः			
भवान्	भवते	भवद्भ्यः	भवती	भवत्यै	भवतीभ्यः			
त्रिषु लिङ्गेषु – मह्यम् – अस्मभ्यम्								

* कृते – 'कृते' इत्यस्य उपयोगं कृत्वा अपि चतुर्थीविभक्त्यर्थं प्रकाशयितुं शक्नुमः ।

उदा – i. भिक्षुकाय – भिक्षुकस्य कृते ।
ii. तस्मै – तस्य कृते ।
iii. बालिकायै – बालिकायाः कृते ।

अभ्यासः - ५७

धर्मदासः उदारः पुरुषः । सः स्वजन्मदिनोत्सवाचरणसन्दर्भे विविधजनानां कृते विविधवस्तूनि दत्तवान् । सः कस्य कृते किं दत्तवान् इति अधः सूचितम् अस्ति । तदाधारेण वाक्यानि रचयन्तु ।

१. कर्मकरः - युतकम्	७. पुत्रः - घटी
२. कर्मकरी - शाटिका	८. मित्रम् - कथापुस्तकम्
३. देवालयः - धनम्	९. जनकः - वेष्टी
४. पत्नी - कण्ठहारः	१०. सहोदरः - युतकवस्त्रम्
५. भगिनी - अङ्गुलीयकम्	११. कर्मकर्याः पुत्रः - क्रीडनकम्
६. पुत्री - लेखनी	१२. पुरोहितः - दक्षिणा

उदा - १. धर्मदासः कर्मकाराय युतकं दत्तवान् ।

२. धर्मदासः -- शाटिकाम् दत्तवान् ।

३. " ---------------------- ---------------------- " ।

४. " ---------------------- ---------------------- " ।

५. " ---------------------- ---------------------- " ।

६. " ---------------------- ---------------------- " ।

७. " ---------------------- ---------------------- " ।

८. " ---------------------- ---------------------- " ।

९. " ---------------------- ---------------------- " ।

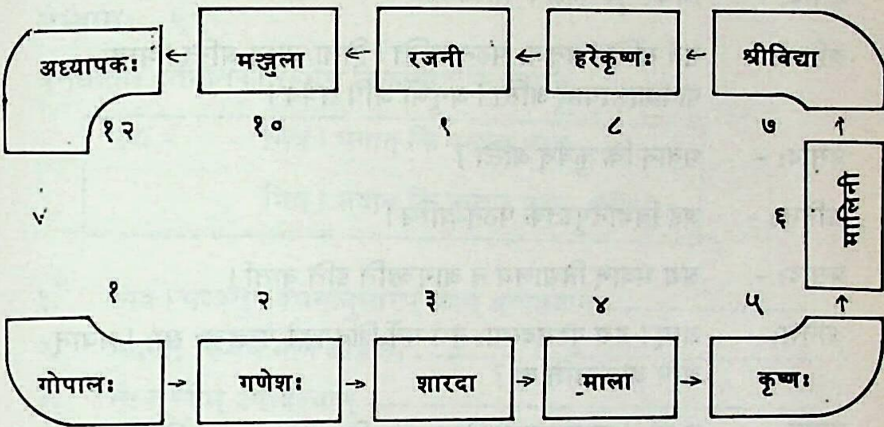
१०. " ---------------------- ---------------------- " ।

११. " ---------------------- ---------------------- " ।

१२. " ---------------------- ---------------------- " ।

अभ्यासः - ५८

विद्यालयस्य बालकाः क्रीडार्थं मण्डलाकारेण उपविष्टाः सन्ति । एकः अन्यस्मै कन्दुकं ददाति । कः कस्मै दत्तवान् इति अधः निर्दिष्टम् अस्ति । तदाधारेण वाक्यानि लिखन्तु ।

उदा -	१.	गोपालः गणेशाय कन्दुकं दत्तवान् ।

२. गणेशः ------------------------------------ कन्दुकं दत्तवान् ।

३. ------------------- ------------------- " -------------- |

४. ------------------- ------------------- " -------------- |

५. ------------------- ------------------- " -------------- |

६. ------------------- ------------------- " -------------- |

७. ------------------- ------------------- " -------------- |

८. ------------------- ------------------- " -------------- |

९. ------------------- ------------------- " -------------- |

१०. ------------------- ------------------- " -------------- |

११. ------------------- ------------------- " -------------- |

१५ अस्धातुः - वर्तमाने भूते च

I

प्रसादः - मित्र ! गृहे कोऽपि नास्ति वा ?

अनिलः - सर्वे सन्ति । अनुजः पठन् अस्ति । पिता जपन् अस्ति । माता पाकशालायाम् अस्ति । अनुजा अपि तत्रैव ।

प्रसादः - भवान् किं कुर्वन् अस्ति ?

अनिलः - अहं विज्ञानपुस्तकं पठन् अस्मि ।

प्रसादः - अद्य भवान् विद्यालयं न आगच्छति इति वार्ता ।

अनिलः - आम् । अद्य गृहसदस्याः वयं सर्वे शिवगङ्गां गच्छन्तः स्मः । भवान् अपि आगच्छति वा ?

प्रसादः - न भोः । अहम् इदानीं विद्यालयं प्रति प्रस्थितवान् अस्मि ।

II

अनुजा - अग्रज ! अद्य भवन्तः सर्वे आगतवन्तः आसन् वा ?

अग्रजः - आम् । वयं सर्वे आगतवन्तः आस्म । भवती अस्मान् न दृष्टवती वा ?

अनुजा - यदा एकवारं वेदिकाम् आगतवती आसं तदा भवन्तं दृष्टवती । भवतः पार्श्वे तातः न आसीत्, अम्बा अपि न आसीत् ।

अग्रजः - अहं मित्रैः सह उपविष्टवान् आसम् ।

विशेषः

* अस्धातुः
- वर्तमानकाले
  - प्रथमपुरुषे - अस्ति सन्ति
  - उत्तमपुरुषे - अस्मि स्मः
- भूतकाले
  - प्रथमपुरुषे - आसीत् आसन्
  - उत्तमपुरुषे - आसम् आस्म

* अस्धातोः प्रयोगः त्रिधा भवितुम् अर्हति –

i. मम गृहे कार्यानम् आसीत्।

ii. अद्य केशवः आगतवान् आसीत्।

iii. प्रातः गोपालः मार्गे गच्छन् आसीत्।

अभ्यासः – ५९

अस्धातोः वर्तमानकालरूपेण रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

उदा –	मित्र ! भवान् किं पुस्तकं पठन् -------- ?
	मित्र ! भवान् किं पुस्तकं पठन् अस्ति ?

१. मित्र ! पश्यतु। वचनानुसारम् अहम् आगतवान् ----------------------।

२. भवन्तः किमर्थं मार्गे क्रीडन्तः -- ?

३. सः तूष्णीम् उपविष्टवान् --।

४. भवदीयं कार्यम् अहं प्रातः एव कृतवान् -------------------------------।

५. वयम् इदानीं श्रीरङ्गपट्टनं प्रति गच्छन्तः -----------------------------।

६. माता प्रातः चतुर्वादने एव उत्थिता ----------------------------------।

७. भोः, अहं चायं कृतवती -------------------------------, पीत्वा गच्छतु।

८. मम लेखनी नष्टा -- भोः।

९. केनापि समग्रं क्षीरं पातितम् ----------------------------------, पश्यतु।

१०. वयं क्रीडन्तः ------------------------------- अम्ब, मा आह्वयतु भवती।

अभ्यासः – ६०

अस्धातोः भूतकालरूपेण रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

उदा –	सः वाक्यम् उक्तवान् ----------।
	सः वाक्यम् उक्तवान् आसीत्।

१. अहं मैसूरुनगरं पूर्वं दृष्टवान् --।

२. बालिकाः क्रीडाङ्गणे क्रीडन्त्यः -- ।

३. वयं दूरदर्शनं पश्यन्तः -- ।

४. ते इतः पूर्वं मां न सूचितवन्तः -- ।

५. मम गमनसमये सा गृहात् प्रस्थितवती -- ।

६. भवतः विषये वयं श्रुतवन्तः -- ।

७. भवान् भाषणार्थम् आगतवान् -- वा ?

८. भवत्यः एतादृशं भाषणम् इतः पूर्वं श्रुतवत्यः ------------------------ वा ?

९. अहं तु एतादृशं कार्यं पूर्वं न कृतवान् -- ।

१०. ताः असत्यम् उक्तवत्यः -- भोः ।

अभ्यासः - ६१

पूर्वं प्रकाशः धनिकः आसीत् । अतः तस्य गृहे -

आसीत्

१. शुनकः २. दूरदर्शनम् ३. ध्वनिमुद्रणयन्त्रम् ४. कार्यानम् ५. विदेशीयघटी
६. ग्रन्थालयः ७. वज्राङ्गुलीयकम् ८. रत्नहारः ९. सुवर्णकाञ्ची
१०. सुवर्णलेखनी ११. रजतस्थालिका १२. वातानुकूल्यम्
१३. वस्त्रक्षालनयन्त्रम् १४. रजतमयदेवमण्डपः १५. रजतान्दोलिका

उदा -	१.	पूर्वं प्रकाशस्य गृहे शुनकः आसीत् ।

२. पूर्वं प्रकाशस्य गृहे -- ।

३. -- ।

४. -- ।

५. -- ।

६. -- ।

७. ------------- ------------- ------------- ------------- ------------- ।

८. ------------- ------------- ------------- ------------- ------------- ।

९. ------------- ------------- ------------- ------------- ------------- ।

१०. ------------- ------------- ------------- ------------- ------------- ।

११. ------------- ------------- ------------- ------------- ------------- ।

१२. ------------- ------------- ------------- ------------- ------------- ।

१३. ------------- ------------- ------------- ------------- ------------- ।

१४. ------------- ------------- ------------- ------------- ------------- ।

१५. ------------- ------------- ------------- ------------- ------------- ।

अभ्यासः - ६२

पूर्वं नागेन्द्रः धनिकः आसीत् । तदा तस्य गृहे -

आसन्

१. कम्प्यूटर्यन्त्राणि २. दास-दास्यः ३. सुवर्णहाराः ४. बान्धवाः ५. वस्त्राणि
६. सुन्दरशुनकाः ७. अपूर्वग्रन्थाः ८. रत्नकम्बलानि ९. सुरक्षा-कपाटिकाः
१०. शुक-कपोताः ११. देशीय-विदेशीय-पत्रिकाः १२. स्वच्छता-यन्त्राणि
१३. रजतपुत्थलिकाः १४. दूरदर्शनानि १५. विविधवाद्यानि ।

उदा - १. पूर्वं नागेन्द्रस्य गृहे कम्प्यूटर्यन्त्राणि आसन् ।

२. पूर्वं नागेन्द्रस्य गृहे ------------------------- ------------------------- ।

३. ------------- ------------- ------------- ------------- ------------- ।

४. ------------- ------------- ------------- ------------- ------------- ।

५. ------------- ------------- ------------- ------------- ------------- ।

६. ------------- ------------- ------------- ------------- ------------- ।

७. ------------- ------------- ------------- ------------- -------------|

८. ------------- ------------- ------------- ------------- -------------|

९. ------------- ------------- ------------- ------------- -------------|

१०. ------------- ------------- ------------- ------------- -------------|

११. ------------- ------------- ------------- ------------- -------------|

१२. ------------- ------------- ------------- ------------- -------------|

१३. ------------- ------------- ------------- ------------- -------------|

१४. ------------- ------------- ------------- ------------- -------------|

१५. ------------- ------------- ------------- ------------- -------------|

अभ्यासः - ६३

इदानीम् अहं वृद्धः अस्मि। बाल्ये अहम् -

आसम्

१. कार्यशीलः २. अध्ययनशीलः ३. वामनः ४. धीरः ५. कथापुस्तकप्रियः ६. कक्ष्यायां प्रथमः ७. सर्वत्र आसक्तः ८. क्रीडासक्तः ९. प्रामाणिकः १०. दयालुः ११. अलसः न १२. निद्रालुः न १३. सत्यकथकः १४. मातृवचनपालकः १५. चित्रलेखकः १६. भीरुः न १७. अविनीतः न १८. चौर्यरतः न १९. विनोदप्रियः २०. समर्थः।

उदा - १. अहं बाल्ये कार्यशीलः आसम्।

२. अहं बाल्ये ------------------------------ ------------------------------|

३. --------------- --------------- --------------- ---------------|

४. --------------- --------------- --------------- ---------------|

५. --------------- --------------- --------------- ---------------|

६. --------------- --------------- --------------- --------------- ।

७. --------------- --------------- --------------- --------------- ।

८. --------------- --------------- --------------- --------------- ।

९. --------------- --------------- --------------- --------------- ।

१०. --------------- --------------- --------------- --------------- ।

११. --------------- --------------- --------------- --------------- ।

१२. --------------- --------------- --------------- --------------- ।

१३. --------------- --------------- --------------- --------------- ।

१४. --------------- --------------- --------------- --------------- ।

१५. --------------- --------------- --------------- --------------- ।

१६. --------------- --------------- --------------- --------------- ।

१७. --------------- --------------- --------------- --------------- ।

१८. --------------- --------------- --------------- --------------- ।

१९. --------------- --------------- --------------- --------------- ।

२०. --------------- --------------- --------------- --------------- ।

१६ तः - पर्यन्तम्, इति

पतिः - अद्य प्रातःकालतः वृष्टिः। रात्रिपर्यन्तम् अपि एवम् एव इति भाति।

पत्नी - आम्। मध्याह्ने गोपालः आगतवान् आसीत्।

पतिः - किम् उक्तवान् सः ?

पत्नी - सायं षड्वादनानन्तरम् आगमिष्यामि इति उक्त्वा गतवान्। सः द्विवादने भवतः कार्यालयं प्रति दूरवाणीं कृतवान् आसीत्।

पतिः - सार्धैकवादनतः सार्धद्विवादनपर्यन्तम् अस्माकं भोजनविरामः।

पत्नी - पादोनचतुर्वादने भवान् कुत्र गतवान् आसीत् ?

पतिः - सार्धत्रिवादनतः चतुर्वादनपर्यन्तम् अहम् अधिकारिणः प्रकोष्ठे आसम्। किमर्थं पृष्टवती भवती ?

पत्नी - गोपालः उक्तवान् - 'पादोनचतुर्वादने अपि दूरवाणीं कृतवान् आसम्' इति। सः एकं शीतकं क्रेतुम् इच्छति इति भाति।

पतिः - तर्हि सः ऋणरूपेण धनम् इच्छति इति भाति। कियत् धनम् आवश्यकम् इति किमपि उक्तवान् वा सः ?

पत्नी - न। 'सायं मेलिष्यामि' इति उक्तवान् सः। 'अस्तु' इति अहम् उक्तवती।

विशेषः

* **तः - पर्यन्तम् -**

अवधिसूचनार्थम् एतस्य प्रयोगः। कालः, दैर्घ्यं, विस्तारः इत्यादयः एतेन सूच्यन्ते।

उदा - i. १.०० तः २.०० पर्यन्तं मम विरामः। - कालः
ii. कन्याकुमारीतः हिमालयपर्यन्तं भारतम्। - विस्तारः

* **इति**

अन्यस्य वचनं यदा उद्ध्रियते तदा अन्ते 'इति' शब्दस्य प्रयोगः भवति। 'इति' शब्दात् पूर्वं वक्तुः वचनं यथावत् उच्यते।

उदा - सः उक्तवान् - "मम अन्यत् कार्यम् अस्ति" इति।

अभ्यासः - ६४

भगवद्गीतापुस्तकस्य अनुक्रमणिका

उपरिनिर्दिष्टायाः अनुक्रमणिकायाः आधारेण कः अध्यायः कुतः कियत्पर्यन्तम् अस्ति इति निर्दिशन्तु ।

उदा - १. प्रथमपुटतः दशमपुटपर्यन्तम् अर्जुनविषादयोगाध्यायः अस्ति ।

२. ------------------ ------------------ सङ्ख्ययोगाध्यायः अस्ति ।

३. ------------------ ------------------ ------------------ '' ।

४. ------------------ ------------------ ------------------ '' ।

५. ------------------ ------------------ ------------------ '' ।

६. ------------------ ------------------ ------------------ '' ।

७. ------------------ ------------------ ------------------ अस्ति ।

८. ------------------ ------------------ ------------------ ,, ।

९. ------------------ ------------------ ------------------ ,, ।

१०. ------------------ ------------------ ------------------ ,, ।

११. ------------------ ------------------ ------------------ ,, ।

अभ्यासः ६४

१.	"सत्यं वद। धर्मं चर"	–	तैत्तिरीयोपनिषत्
२.	"ईशावास्यमिदं सर्वम्"	–	ईशावास्योपनिषत्
३.	"विद्यया विन्दतेऽमृतम्"	–	केनोपनिषत्
४.	"सत्यमेव जयते"	–	मुण्डकोपनिषत्
५.	"उत्तिष्ठत जाग्रत"	–	कठोपनिषत्
६.	"कर्मण्येवाधिकारस्ते"	–	भगवद्गीता
७.	"यतो धर्मस्ततो जयः"	–	महाभारतम्
८.	"सर्वमात्मवशं सुखम्"	–	चाणक्यनीतिः
९.	"एति जीवन्तम् आनन्दः"	–	रामायणम्
१०.	"भावे हि विद्यते देवः"	–	विक्रमार्कचरितम्
११.	"गुणाः पूजास्थानम्"	–	भवभूतिः

उपरि काश्चन सूक्तयः निर्दिष्टाः सन्ति। कां सूक्तिं कः/का वदति इति लिखन्तु।

उदा – १. "सत्यं वद। धर्मं चर" इति तैत्तिरीयोपनिषत् वदति।

अथवा

तैत्तिरीयोपनिषत् वदति – "सत्यं वद। धर्मं चर" इति।

२. "------------ ------------" ------------ ----------- वदति।

३. "------------ ------------" ---------- ---------- ----------।

४. "------------ ------------" ---------- ---------- ----------।

५. "------------ ------------" ---------- ---------- ----------।

६. "------------ ------------" ---------- ---------- ----------।

७. "------------ ------------" ---------- ---------- ----------।

८. "------------ ------------" ---------- ---------- ----------।

९. "------------ ------------" ---------- ---------- ----------।

१०. "------------ ------------" ---------- ---------- ----------।

११. "------------ ------------" ---------- ---------- ----------।

१७ च, अपि, एव

आचार्यः - श्वस्तनस्य वार्षिकोत्सवस्य निमित्तं सर्वविधसन्नाहाः अपि कृताः खलु ? विजय ! भवान् वदतु - कः कः किं किं कार्यं करोति इति।

विजयः - शङ्करः, विशारदः, श्रीपादः च वेदिकालङ्कारं कुर्वन्ति। अमरः, गणपतिः, नन्दनः च आसनव्यवस्थां पश्यन्ति।

आचार्यः - मण्डपालङ्कारं के कुर्वन्ति ?

विजयः - रमाकान्तः तत्सहकारिणः च कुर्वन्ति।

आचार्यः - दीपालङ्कारं के कुर्वन्ति ?

विजयः - रमाकान्तादयः एव दीपालङ्कारम् अपि कुर्वन्ति।

आचार्यः - मुख्यातिथिं कः आनयति ?

विजयः - मुकुन्दः मुख्यातिथिम् आनयति। सः एव मुख्यातिथेः प्रेषणव्यवस्थाम् अपि करोति।

आचार्यः - अध्यक्षं कः आनयति ?

विजयः - अध्यक्षः स्वयमेव आगमिष्यति।

आचार्यः - तस्य पत्नी अपि कार्यक्रमे उपस्थिता भवति खलु ? अतः तस्याः निमित्तम् अपि वेदिकायाम् आसन्दः कल्पनीयः।

विशेषः

* **च**

अ) i. रामः, कृष्णः, गोविन्दः च गच्छन्ति।

ii. रामं कृष्णं गोविन्दं च भवान् आह्वयतु।

iii. बालकाः लेखन्या अङ्कन्या च लिखन्ति।

iv. अग्रजाय अनुजाय जनकाय च पानीयं ददातु।

v. कार्यक्रमार्थं नगरात् ग्रामात् च जनाः आगताः।

vi. हरीशस्य, वीरेन्द्रस्य, अमरस्य च गृहम् एतस्मिन् मार्गे अस्ति।

vii. गृहे, मार्गे, विद्यालये च संस्कृतेन सम्भाषणं कुर्वन्तु।

आ) 'च'कारस्य अर्थः समुर्तयः इति । प्रथमवाक्ये (रामः, कृष्णः, गोविन्दः च इत्यत्र) कर्तृपदानां समुच्चयः उक्तः अस्ति । द्वितीय-वाक्ये (रामं, कृष्णं, गोविन्दं च इत्यत्र) कर्मपदानां समुच्चयः उक्तः अस्ति । एवम् एव अग्रिमवाक्येषु अपि ज्ञातव्यम् ।

इ) 'च'कारः अन्ते योजनीयः । कन्नडभाषायाम्, आंग्लभाषायां, हिन्दीभाषायां च मध्ये योजयन्ति ।

अतः - रामः, कृष्णः, गोविन्दः च गच्छन्ति । - शुद्धम्
रामः, कृष्णः च गोविन्दः गच्छन्ति । - अशुद्धम्

* अपि

i. रामः <u>अपि</u> फलं खादति । - *अन्ये कृष्णादयः खादन्ति । तदा रामः अपि खादति इत्यर्थः ।*

ii. रामः फलम् <u>अपि</u> खादति । - *रामः अन्यानि खादति । तेन सह फलम् अपि खादति इत्यर्थः ।*

iii. रामः फलं खादति <u>अपि</u> । - *रामः फलं, पश्यति, ददाति, सङ्गृह्णाति । तथैव खादति अपि इत्यर्थः ।*

(चकारः यथा सप्तभिः विभक्तिभिः युक्तेषु वाक्येषु अपि प्रयुक्तः तथैव 'अपि'कारः अपि प्रयोक्तुं शक्यः ।)

* एव

i. रामः एव फलं खादति । -*कृष्णः गोविन्दः वा फलं न खादति इत्यर्थः ।*

ii. रामः फलम् एव खादति । -*अन्नं रोटिकां वा रामः न खादति इत्यर्थः ।*

iii. रामः फलं खादति एव । - *रामः न पश्यति, न ददाति, अपि तु खादति एव इति अर्थः ।*

एवम् 'एव'कारः निश्चयं (अन्यनिवारणं च) प्रदर्शयति ।

(चकारस्य अपिकारस्य च प्रयोगः यथा तथैव एवकारस्य प्रयोगः अपि अन्यान्यविभक्तिभिः युक्तेषु वाक्येषु भवितुम् अर्हति ।)

अभ्यासः - ६६

अधः लघुवाक्यानि सन्ति । चकारं प्रयुज्य तानि एकवाक्यत्वेन लिखन्तु ।

उदा –	विष्णुः, गच्छति । श्रीधरः गच्छति । श्रीशः गच्छति । विष्णुः, श्रीधरः, श्रीशः च गच्छन्ति ।

१. सीता पठति । गीता पठति । लता पठति ।

------------ ------------ ------------ ------------ ------------ ।

२. बालकाः क्रीडन्ति । बालिकाः क्रीडन्ति । तरुणाः क्रीडन्ति ।

------------ ------------ ------------ ------------ ------------ ।

३. अहं फलं खादामि । मधुरं खादामि । रोटिकां खादामि ।

------------ ------------ ------------ ------------ ------------ ।

४. लेखनी कोषे अस्ति, स्यूते अस्ति, कपाटिकायाम् अस्ति ।

------------ ------------ ------------ ------------ ------------ ।

५. ते सन्तोषेण क्रीडन्ति, उत्साहेन क्रीडन्ति, श्रद्धया क्रीडन्ति ।

------------ ------------ ------------ ------------ ------------ ।

६. बान्धवाः मैसूरुतः आगताः, मद्रास्तः आगताः, देहलीतः आगताः ।

------------ ------------ ------------ ------------ ------------ ।

७. भवान् तस्य कार्यं करोतु, मम कार्यं करोतु, एतस्य कार्यं करोतु ।

------------ ------------ ------------ ------------ ------------ ।

८. अहं राधायै फलं दत्तवती । तस्यै फलं दत्तवती । एतस्यै फलं दत्तवती ।

------------ ------------ ------------ ------------ ------------ ।

अभ्यासः - ६७

उदाहरणानुसारं वाक्यानि रचयन्तु ।

उदा –	रामः गच्छति । कृष्णः गच्छति । अतः --------- --------- । अतः – कृष्णः अपि गच्छति ।

१. बालकाः क्रीडन्ति । बालिकाः क्रीडन्ति ।

अतः – ---------------- ---------------- ---------------- ।

२. अहम् इतिहासं पठामि। विज्ञानं पठामि।

अतः - अहं ------------------------- -------------------------।

३. सः द्विचक्रिकया गच्छति। लूनायानेन गच्छति।

अतः - सः ------------------------- -------------------------।

४. अग्रजाय पत्रं लिखतु। भगिन्यै पत्रं लिखतु।

अतः - ----------------- ----------------- -----------------।

५. प्रकोष्ठे दीपं ज्वालयतु। पाकशालायां दीपं ज्वालयतु।

अतः - ----------------- ----------------- -----------------।

६. कुटुम्बस्य पोषणं करोतु। समाजस्य पोषणं करोतु।

अतः - ----------------- ----------------- -----------------।

७. सः पठनं जानाति। सम्भाषणं जानाति।

अतः - ----------------- ----------------- -----------------।

८. एतं न वदतु। तं न वदतु।

अतः - ----------------- ----------------- -----------------।

अभ्यासः - ६८

'अ' विभागे 'एव'कारयुक्तानि वाक्यानि सन्ति। 'आ' विभागे अर्थविवरणयुक्तानि वाक्यानि सन्ति। 'अ' विभागे स्थितेषु आवरणेषु 'आ' विभागस्य योग्यस्य वाक्यस्य सङ्ख्यां लिखन्तु।

अ	आ
१. सः एव गतवान्। ( )	१. सः अन्यत्र न गतवान्।
२. रामम् एव आह्वयतु। ( )	२. अन्या काचित् न खादितवती।
३. सः गृहम् एव गतवान्। ( )	३. अन्यः गृहे न आसीत्।
४. रामम् भोजनार्थम् एव आह्वयतु। ( )	४. अन्यं न आह्वयतु।

अ

५. सीता एव फलं खादितवती। ( )

६. भवान् एव गृहे आसीत्। ( )

७. सीता फलम् एव खादितवती। ( )

८. भवान् गृहे एव आसीत्। ( )

९. सीता फलं खादितवती एव। ( )

१०. एतत् पुस्तकं रामस्य एव। ( )

आ

५. सीता न फलं दृष्टवती, न वा स्वीकृतवती।

६. अन्यः न गतवान्।

७. पुस्तकं गोविन्दस्य अन्यस्य वा न।

८. अन्यस्य कस्यचित् निमित्तं न आह्वयतु।

९. सीता अन्यत् किमपि न खादितवती।

१०. भवान् अन्यत्र न आसीत्।

१८ उपसर्गः

ललिता - गुरेश ! आगच्छतु अत्र । दालपात्रम् अवतारयतु तावत् ।

गुरेशः - अहं पठन् अस्मि भगिनि ! भवती एव चतुष्पादिकाम् आनयतु । उपरि आरोहतु । पात्रम् अवतारयतु ।

ललिता - अहं न शक्नोमि इत्यतः भवन्तम् आह्वयामि ।

गुरेशः - अद्य प्रातःकालतः सर्वे माम् एव कार्यम् आदिशन्ति ।

ललिता - तर्हि कति कार्याणि कृतवान् भवान् ?

गुरेशः - प्रातः क्षीरम् आनीतवान् । सस्यानि आरोपितवान् । कुतृणानि उत्पाटितवान् । ...

ललिता - एतादृशानि कार्याणि अहम् अपि बहूनि कृतवती । पुष्पाणि सङ्गृहीतवती । पात्राणि प्रक्षालितवती । गृहं सम्मार्जितवती । स्नानगृहे अग्निं प्रज्वालितवती । कूपात् जलम् उद्धृतवती ।

माता - वत्से ! आगच्छतु अत्र ! क्षीरन् उष्णीकरोतु । भोजनकटं प्रसारयतु । ततः उपाहारं परिवेषयतु । प्रकोष्ठे दीपः ज्वलति इति मन्ये । तं निर्वापयतु । तथैव, पिता न उत्थितवान् । तम् उत्थापयतु । ...

ललिता - अम्ब ! एवं तर्हि अहं कदा पठामि ? मम कष्टम् अत्र कोऽपि न अवगच्छति ।

विशेषः

* उपसर्गाः

i. उपसर्गाः द्वाविंशतिः । - ते च - प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आ, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप ।

उदा - प्र + भवति = प्रभवति

निर् + आ + करोति = निराकरोति

ii. अलम्, बहिस्, अन्तर् इत्यादयः अपि उपसर्गतुल्याः भवन्ति।

उदा – अलङ्करोति, बहिष्करोति, अन्तर्भवति ...

iii. स्वी, उष्णी, सज्ञी इत्यादयः अपि उपसर्गतुल्याः एव। (वस्तुतः एते च्विप्रत्ययान्ताः इति उच्यन्ते।)

उदा – स्वीकरोति, उष्णीकरोति, सज्ञीकरोति ...

* **उपसर्गनियमाः**

i. उपसर्गाः धातोः पूर्वं भवन्ति।

ii. उपसर्गकारणतः कदाचित् धातोः अर्थः परिवर्तते।

उदा – गच्छति – आगच्छति।

वदति – प्रतिवदति।

iii. कदाचित् उपसर्गः धातोः अर्थम् एव पोषयति। (अन्यम् अर्थं न सूचयति इत्यर्थः)

उदा – शोभते – सुशोभते।

iv. द्वित्राः उपसर्गाः अपि कदाचित् भवितुम् अर्हन्ति।

उदा – प्रति + आ + गच्छति – प्रत्यागच्छति।

वि + अव + स्थापयति – व्यवस्थापयति।

प्रति + उत् + आ + हरति – प्रत्युदाहरति।

v. उपसर्गकारणतः कदाचित् परस्मैपदी धातुः आत्मनेपदित्वम्, आत्मनेपदी धातुः परस्मैपदित्वं च प्राप्नोति।

उदा – i. * वि + जयति – विजयते

* प्र + तिष्ठति – प्रतिष्ठते

ii. वि + रमते – विरमति

अभ्यासः - ६९

उपसर्गसहितेन योग्येन धातुरूपेण रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

प्र/सम्/वि/परि/अप + हृ (हरति)

उदा –	अध्यापकः बालकं ----------- ।
	अध्यापकः बालकं <u>प्रहरति</u>।

१. चोरः धनम् -- ।

२. राजा शत्रुं -- ।

३. पण्डितः समस्यां -- ।

४. जनाः उद्याने -- ।

उप/निर् + आ/अनु/पुटी/उष्णी/अलम् + कृ (करोति)

५. कनिष्ठः ज्येष्ठस्य व्यवहारम् -- ।

६. माता क्षीरम् -- ।

७. गृहिणी गृहम् -- ।

८. सज्जनः हितवचनं न -- ।

९. सज्जनः जनान् -- ।

१०. भगिनी वस्त्रं -- ।

अप/आ/निर्/अनु/अभि/परि + नीतवान्

११. नटः सम्यक् -- ।

१२. रामः सीतां -- ।

१३. वैद्यः रोगिणः वेदनाम् -- ।

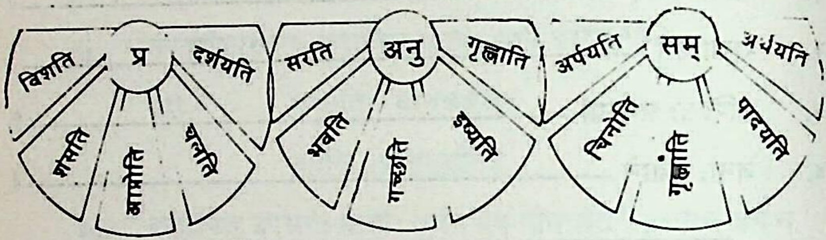
१४. कर्मकरः आपणात् वस्तूनि -- ।

१५. किं करणीयम् इति सः -- ।

१६. अग्रजः अनुजम् -- ।

अभ्यासः - ७०

I II III

उपरि त्रयः उपसर्गाः केचन धातवः च निर्दिष्टाः सन्ति । उचितेन उपसर्गसहितक्रियापदेन रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।

I. १. इदानीं कार्यक्रमे भाषणं --------------------------------------तिं ।

२. चलनचित्रमन्दिरेषु चित्राणि ----------------------------------न्ति ।

३. भवतः विचारः मम बुद्धौ न ----------------------------------ति ।

४. एतां लेखनीं भवान् कुत्र ------------------------------------वान् ?

५. सः भवतः बुद्धिमत्तां बहु ----------------------------------ति ।

II. ६. बालकः नष्टां लेखनीं सर्वत्र --------------------------------ति ।

७. अविवेकी चिन्तनं विना अन्यम् -----------------------------ति ।

८. भगवान् मुनिं मोक्षेण ------------------------------------वान् ।

९. सेवकः स्वामिनम् --ति ।

१०. धनं प्राप्य निर्धनः सन्तोषम् ---------------------------------वान् ।

III. ११. प्रतिदिनं भवान् धनं ------------------तु। तेन अग्रे लाभः भवति।

१२. उद्योगी प्रतिमासं धनं ------------------------------------ति।

१३. भक्तः देवाय पुष्पाणि ------------------------------------ति।

१४. पण्डितः सभायां स्ववादं ----------------------------------ति।

१५. काष्ठविक्रयिकः अरण्यं गत्वा काष्ठानि ----------------------नि।

अभ्यासः - ७१

अधस्तनवाक्येषु यद्यपि क्रियापदानि सन्ति, तथापि योग्यस्य उपसर्गस्य अभावात् अर्थसङ्गतिः नास्ति। अतः अर्थसङ्गतिः यथा स्यात् तथा योग्यम् उपसर्गं योजयन्तु।

उदा -	आकाशवाणी वार्तां ------सारयति।
	आकाशवाणी वार्तां प्रसारयति।

१. देवः भक्त वरेण --------------------------------गृह्णाति।

२. वेदनया सः महत् कष्टम् -------------------------भवति।

३. भवान् सदा सज्जनैः निर्दिष्टं मार्गम् ----------------सरतु।

४. मम वचनं मा -------------------------करोतु कृपया।

५. वृक्षात् -------------------------तरणसमये सः पतितः।

६. यन्त्रागारं नूतनवस्त्राणि -----------------------पादयति।

७. गुरुः शिष्यान् नीतिम -------------------------दिशति।

८. अम्ब! भवती प्रातः पञ्चवादने माम् ----------स्थापयतु।

९. आगच्छतु मित्र! --------------------------------विशतु।

१०. कृपणः सर्वदा धनं ------------------------------गृह्णाति।

११. सायङ्काले पक्षिणः नीडं -----------------------विशन्ति।

१२. विवाहनिमित्तम् अहं बन्धून् --------------------ह्वयामि।

१३. मम अध्यापकः सम्यक् ---------------------- आपयति।

१४. इदानीं गत्वा सायङ्कालात् पूर्वं ------------------ गच्छ।

१५. अहं परीक्षायां प्रथमस्थानं -------------------- आसवान्।

११ क्त्वा ल्यप् च

प्रकाशः - रमेश ! इदानीं कुत्र कुत्र गमनं भवतः ?

रमेशः - प्रथमम् इतः पत्रालयं गच्छामि। तत्र गत्वा बन्धं प्रेषयित्वा मूल्याङ्कान् क्रीत्वा कार्यालयं प्रत्यागच्छामि। कार्यालये मूल्याङ्कं धनगणनां च दत्त्वा वित्तकोषं गमिष्यामि। तत्र धनं पूरयित्वा एकं D.D. स्वीकरोमि। तत्समये तत्रैव उपविश्य पत्रं लिखित्वा पत्रं D.D. च प्रेषयित्वा ...।

प्रकाशः - पत्रालयं गत्वा पत्रस्य भारं ज्ञात्वा उचितं मूल्याङ्कं स्वीकृत्य पिहितपत्रे संश्लेष्य, निर्यासेन पिहितपत्रं पिहितं कृत्वा पत्रं पेटिकायां निवेश्य ...

रमेशः - मम कार्याणि भवतः उपहासस्य विषयाः खलु ?

प्रकाशः - मित्र ! कोपः मास्तु। विनोदार्थं तथा उक्तं मया।

विशेषः

* क्त्वा -

यदा एकः कार्यद्वयं करोति तदा पूर्वकार्यवाचकस्य क्रियापदस्य क्त्वाप्रत्ययः भवति।

उदा - i. रामः पठति। रामः लिखति।

रामः पठित्वा लिखति।

ii. सीता फलं कर्तयति। सीता ददाति।

सीता फलं कर्तयित्वा ददाति।

रामः पठति। भीमः खादति। - रामः पठित्वा भीमः खादति। - इति वक्तुं न शक्नुमः। यतः पठनकर्ता रामः। खादनकर्ता भीमः। एवं कर्तृभेदः अस्ति अत्र। एककर्तृकत्वं यत्र भवति तत्र एव क्त्वाप्रयोगः।

* क्त्वाप्रत्ययरूपाणि

गच्छति – गत्वा	क्रीणाति – क्रीत्वा
पठति – पठित्वा	पिबति – पीत्वा
शृणोति – श्रुत्वा	नयति – नीत्वा
ददाति – दत्त्वा	पश्यति – दृष्ट्वा
वदति – उक्त्वा	पृच्छति – पृष्ट्वा

* ल्यप् – यदा धातुः उपसर्गेण युक्तः भवति तदा क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने ल्यप्प्रत्ययः भवति।

उपसर्गः + धातुः = ल्यप्

उदा – आ + गम् = आगत्य
प्र + क्षाल् = प्रक्षाल्य

पिदधाति – पिधाय	परिहरति – परिहृत्य
उत्तिष्ठति – उत्थाय	स्वीकरोति – स्वीकृत्य
आजिघ्रति – आघ्राय	निर्वहति – निरुह्य
आनयति – आनीय	अनुवदति – अनूद्य
आह्वयति – आहूय	निःश्वसिति – निःश्वस्य

अभ्यासः – ७२

प्रभाकरः एकस्मिन् दिने यानि कार्याणि कृतवान् तानि अधः निर्दिष्टानि सन्ति। क्त्वान्तरूपाणि योजयन्तः शृङ्खलाक्रमेण वाक्यानि रचयन्तु।

क्षीरं पीतवान्, पाठं पठितवान्, वार्तां श्रुतवान्, उत्तरं लिखितवान्, भोजनं कृतवान्, शालां गतवान्, प्रश्नस्य उत्तरं दत्तवान्, क्रीडाङ्गणे क्रीडितवान्, व्याकरणं ज्ञातवान्, लेखनीं क्रीतवान्, चित्रं दृष्टवान्, फलं खादितवान्।

उदा - प्रभाकरः क्षीरं पीत्वा पाठं पठितवान्।

१. प्रभाकरः पाठं ---------------- वार्तां ----------------।

२. प्रभाकरः ---------- ---------- ---------- ----------।

३. प्रभाकरः ---------- ---------- ---------- ----------।

४. प्रभाकरः ---------- ---------- ---------- ----------।

५. प्रभाकरः ---------- ---------- ---------- ----------।

६. प्रभाकरः ---------- ---------- ---------- ----------।

७. प्रभाकरः ---------- ---------- ---------- ----------।

८. प्रभाकरः ---------- ---------- ---------- ----------।

९. प्रभाकरः ---------- ---------- ---------- ----------।

१०. प्रभाकरः ------------- ------------- फलं खादितवान्।

अभ्यासः - ७३

अधः उपसर्गः क्त्वान्तं रूपं च निर्दिष्टम् अस्ति। युक्तं ल्यबन्तरूपं रिक्तस्थाने लिखन्तु।

उदा - आ + गत्वा = आगत्य

१. परि + शीलयित्वा = ------------ २. आ + नीत्वा = -------------

३. प्र + दर्शयित्वा = ---------------- ४. उत् + स्थित्वां = ------------

५. प्र + क्षालयित्वा = -------------- ६. वि + क्रीत्वा = --------------

७. उप + हसित्वा = --------------- ८. अनु + उक्त्वा = ------------

९. परिष् + कृत्वा = --------------- १०. निर् + आ + कृत्वा = -----

११. अनु + भूत्वा = --------------- १२. आ + कृष्ट्वा = -------------

१३. सं + मार्जयित्वा = ------------ १४. प्र + आप्त्वा = -------------

१५. आ + हूत्वा = ------------------ १६. वि + स्मृत्वा = -------------

१७. निः + श्वसित्वा = ------------ १८. आ + रूढ्वा = -------------

१९. निर् + दिष्ट्वा = --------------- २०. प्र + स्थित्वा = -------------

२१. आ + घ्रात्वा = --------------- २२. उत् + डीत्वा = ------------

२३. आ + छादयित्वा = ---------- २४. निस् + चित्वा = -----------

२५. निर् + ऊढ्वा = ------------- २६. नि + वेदयित्वा = ----------

अभ्यासः - ७४

सुधीरस्य दिनचरी अधः निर्दिष्टा अस्ति। तदाधारेण ल्यबन्तरूपाणि उपयुज्य शृङ्खलारूपेण वाक्यानि रचयन्तु।

प्रातः उत्थितवान्, मुखं प्रक्षालितवान्, देवं नमस्कृतवान्, पाठान् कण्ठस्थीकृतवान्, वस्तूनि आनीतवान्, गृहम् अलङ्कृतवान्, वाक्यानि अनूदितवान्, जलम् उद्धृतवान्, वृक्षम् आरूढवान्, फलानि अवचितवान्, कार्यार्थं निर्गतवान्, कार्यालयं प्राप्तवान्।

उदा -	सुधीरः प्रातः <u>उत्थाय</u> मुखं क्षालितवान्।

१. सुधीरः मुखं ---------------- ---------------- नमस्कृतवान्।

२. सुधीरः -------------- -------------- पाठान् --------------।

३. सुधीरः ------------ ------------ ------------ ------------।

४. सुधीरः ------------ ------------ ------------ ------------।

५. सुधीरः ------------ ------------ ------------ ------------।

६. सुधीरः ------------ ------------ ------------ ------------।

७. सुधीरः ------------ ------------ ------------ ------------।

८. सुधीरः ------------ ------------ ------------ ------------।

९. सुधीरः ------------ ------------ ------------ ------------।

१०. सुधीरः ------------ -------------- -------------- प्राप्तवान्।

२० अपेक्षया

नागराजः - ह्यः अपेक्षया अद्य शैत्यम् अधिकं खलु ?

चन्द्रकान्तः - आम् । गतवर्षापेक्षया एतस्मिन् वर्षे एव शैत्यम् अधिकम् ।

नागराजः - गतवर्षापेक्षया अस्मिन् वर्षे वृष्टिः अपि अधिका आसीत् ।

चन्द्रकान्तः - पूर्वापेक्षया इदानीं परिसरमालिन्यम् अधिकम् । अतः एतत्सर्वं सम्भवति ।

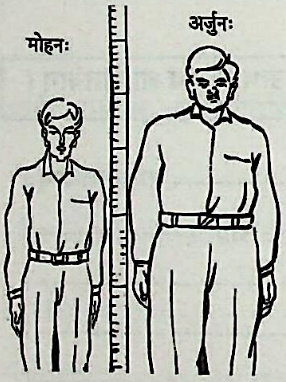
विशेषः

* **अपेक्षया**

यदा द्वयोः तोलनं कृत्वा आधिक्यं न्यूनता वा उच्यते तदा 'अपेक्षया' इत्यस्य उपयोगः क्रियते ।

उदा - बकासुरस्य अपेक्षया भीमः बलवान् ।

अभ्यासः - ७५

पार्श्वे चित्रद्वयं दत्तम् अस्ति । अधः तत्सम्बन्धीनि विवराणिनि अपि सूचितानि सन्ति । एतदाधारेण अधः निर्दिष्टानां प्रश्नानाम् उत्तराणि 'अपेक्षया' इति पदेन युक्तेन वाक्येन लिखन्तु ।

उद्योगः	- लिपिकारः	अधिकारी
वेतनम्	- रू. १,५००.००	रू. २,०००.००
भारः	- ४२ किलो	५८ किलो
परीक्षायां	- प्रथमस्थानम्	प्रथमश्रेणी
आसक्तिः	- परिसरः	क्रीडा
प्रियखाद्यम्	- शष्कुली	लड्डुकः
वयः	- ४० वर्षाणि	३८ वर्षाणि
वित्तकोषे धनम्	- रू. १२,०००.००	रू. ३५,०००.००

उदा –	एतयोः कः स्थूलः ? मोहनस्य अपेक्षया अर्जनः स्थूलः ।

१. एतयोः कः उन्नतः ?

-- ।

२. एतयोः कः कृशः ?

-- ।

३. एतयोः कस्य वेतनम् अधिकम् ?

-- ।

४. एतयोः कः ज्येष्ठः ?

-- ।

५. एतयोः कस्य भारः अधिकः ?

-- ।

६. एतयोः कस्य परिसरप्रीतिः अधिका ?

-- ।

७. एतयोः कस्मिन् मधुरप्रीतिः अधिका ?

-- ।

८. एतयोः कः बुद्धिमान् ?

-- ।

९. एतयोः कस्य उद्योगः उच्चः ?

-- ।

१०. एतयोः कः अधिकं व्ययं करोति ?

-- ।

२१ तुमुन्

पुत्रः - तात ! एतां पुस्तकप्रदर्शिनीं किमर्थम् आयोजितवन्तः ?

पिता - पुस्तकानां प्रचारं कर्तुम्। पुस्तकप्रकाशकाः पुस्तकानि विक्रेतुं, प्रदर्शयितुं च अत्र आगच्छन्ति।

पुत्रः - जनाः पुस्तकानि क्रेतुम् आगच्छन्ति किल ?

पिता - आम्। केचन क्रेतुं, पुनः केचन द्रष्टुम्।

पुत्रः - बहिः क्रीडासाधनानि किमर्थं सन्ति ?

पिता - जनान् आक्रष्टुम्। अत्र द्रष्टुम् आगताः केचन पातुम् इच्छन्ति, केचन खादितुम् इच्छन्ति। अतः उपाहारशकटानि अपि तत्र सन्ति।

पुत्रः - केचन भिक्षुकाः अपि सन्ति, पश्यतु। धनं याचितुम् आगताः ते।

पिता - आम्। ये दातुम् इच्छन्ति ते यच्छन्ति। चोरयितुम् इच्छन्तः केचन चोराः अपि अत्र भवन्ति। अतः जनान् शान्तिव्यवस्थां च रक्षितुम् अत्र आरक्षकाः सन्ति।

विशेषः

* **तुमुन्प्रत्ययः**

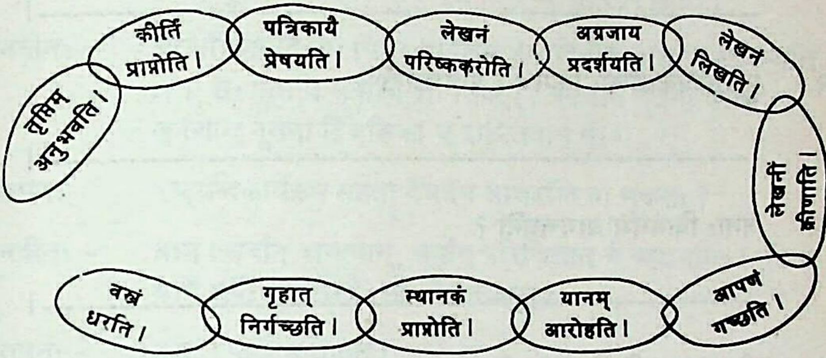
"रामः पठितुं शालां गच्छति।" - एतस्मिन् वाक्ये गच्छति इति क्रिया पठनोद्देशेन अस्ति। अतः पठनम् - उद्दिष्टक्रिया। एवम् उद्दिष्टक्रियायाः 'तुमुन्' भवति।

तुमुन्नन्तरूपाणि कानिचन

लिखति - लेखितुम्	करोति - कर्तुम्
मिलति - मेलितुम्	श्रृणोति - श्रोतुम्
नयति - नेतुम्	गृह्णाति - ग्रहीतुम्
पश्यति - द्रष्टुम्	उत्तिष्ठति - उत्थातुम्
पृच्छति - प्रष्टुम्	ददाति - दातुम्

अभ्यासः - ७६

शालिनी कीर्तिं प्राप्तुम् इच्छति । अतः सा कानिचन कार्याणि कृतवती । अग्रिमक्रियार्थं पूर्वक्रिया कृता तया । तया कृतानि कार्याणि शृङ्खलाक्रमेण अधः निर्दिष्टानि । तदाधारेण वाक्यानि रचयन्तु ।

उदा - शालिनी गृहात् निर्गन्तुं वस्त्रं धरति ।

१. शालिनी --------------- ---- ------------ गृहात् निर्गच्छति ।

२. शालिनी -------------- -------------- ------------- प्राप्नोति ।

३. शालिनी ------------ ------------ ------------ ------------ ।

४. शालिनी ------------ ------------ ------------ ------------ ।

५. शालिनी ------------ ------------ ------------ ------------ ।

६. शालिनी ------------ ------------ ------------ ------------ ।

७. शालिनी ------------ ------------ ------------ ------------ ।

८. शालिनी ------------ ------------ ------------ ------------ ।

९. शालिनी ------------ ------------ ------------ ------------ ।

१०. शालिनी -------------- -------------- ------------- प्राप्नोति ।

अभ्यासः - ७७

आरम्भे यत् सम्भाषणं दत्तं तस्य आधारेण अधः केचन प्रश्नाः निर्दिष्टाः सन्ति। तेषाम् उत्तराणि लिखन्तु।

१. प्रदर्शिनीं किमर्थम् आयोजितवन्तः ?

--।

२. पुस्तकप्रकाशकाः किमर्थम् आगच्छन्ति ?

--।

३. जनाः किमर्थम् आगच्छन्ति ?

--।

४. क्रीडासाधनानि किमर्थं सन्ति ?

--।

५. उपाहारशकटानि किमर्थं सन्ति ?

--।

६. भिक्षुकेभ्यः के यच्छन्ति ?

--।

७. आरक्षकाः किमर्थं सन्ति ?

--।

२२ विशेषणविशेष्यभावः

नवीनः - मित्र ! पश्यतु । एषः मम नूतनः स्यूतः ।

तपनः - स्यूतः उत्तमः अस्ति । लेखनी अपि नूतना वा ? समीचीना लेखनी । अहो, युतकम् ऊरुकं चापि नूतनम् । बहु सुन्दरम् अस्ति ।

नवीनः - आगामिसप्ताहे मम पितुः षष्टितमं जन्मदिनोत्सवाचरणं भविष्यति । अतः सः एतानि सर्वाणि दापितवान् । अग्रजायै नूतनां घटीम्, अनुजाय नूतनां द्विचक्रिकां च दापितवान् सः ।

तपनः - षष्ट्यब्दकार्यक्रमं महता वैभवेन आचरन्ति वा भवन्तः ?

नवीनः - आम् । सर्वान् बान्धवान्, सर्वान् परिचितान् च आह्वयामः । भवता अपि सर्वैः गृहसदस्यैः सह आगन्तव्यम् ।

तपनः - अस्तु । पश्याम तावत् ।

नवीनः - तस्मिन् दिने आगतेभ्यः सर्वेभ्यः उपायनं किमपि दीयते ।

तपनः - सुदूरात् नगरात् अपि बान्धवाः आगच्छन्ति खलु ?

नवीनः - आम् ! बान्धवाः विभिन्नेभ्यः नगरेभ्यः आगच्छन्ति ।

तपनः - एतस्य गृहस्य वैशाल्यं न्यूनं खलु ? सर्वे बान्धवाः कुत्र वसन्ति ?

नवीनः - पार्श्वस्थेषु गृहेषु अपि वासः भविष्यति ।

विशेषः

* **विशेषणं & विशेष्यम्**

'उत्तमः बालकः' - अत्र उत्तमः इति पदं बालके यः विशेषगुणः अस्ति तं सूचयति । एवं तत् पदम् उत्तमत्वयुक्तः इति अर्थं बोधयति । एतत् पदं 'विशेषणम्' इति उच्यते । विशेषणेन युक्तं पदं 'विशेष्यम्' इति उच्यते ।

i. **विशेषण - विशेष्ययोः लिङ्गसम्बन्धः -**

बालकः इति पदं (विशेष्यपदं) पुंल्लिङ्गे अस्ति । अतः उत्तमः इति पदम् अपि पुंल्लिङ्गे । 'बालकः' इत्यस्य स्थाने यदि 'बालिका' इति स्त्रीलिङ्गपदं स्थाप्यते तदा विशेषणम् 'उत्तमा' इति स्त्रीलिङ्गरूपं प्राप्नोति । 'पुस्तकम्'

इति नपुंसकलिङ्गपद स्थापितं चेत् विशेषणम् 'उत्तमम्' इति नपुंसकलिङ्गयुक्तं भवति ।

अतः - उत्तमः बालकः - पुंल्लिङ्गे
उत्तमा बालिका - स्त्रीलिङ्गे
उत्तमं पुस्तकम् - नपुंसकलिङ्गे

एवं विशेषणानि विशेष्यस्य लिङ्गम् अनुसरन्ति । एवम् एव श्रेष्ठ-सुन्दर-समीचीन-चतुर-दीर्घ-ह्रस्व-स्थूल-कृशादयः शब्दाः अपि ।

एतत्-तत्-किम्-भवत् - इत्यादयः शब्दाः अपि विशेषणानि । अतः ते शब्दाः अपि विशेष्यानुगुणं लिङ्गं प्राप्नुवन्ति ।

उदा - सः/एषः/कः/भवान् - बालकः - पुंल्लिङ्गे
सा/एषा/का/भवती - बालिका - स्त्रीलिङ्गे
तत्/एतत्/किम् - पुस्तकम् - नपुंसकलिङ्गे

एकं, द्वे, त्रीणि ... इत्यादयः सङ्ख्याः अपि विशेषणानि एव ।

ii. विशेषण-विशेष्ययोः वचनसम्बन्धः -

- विशेष्यम् एकवचने अस्ति चेत् विशेषणम् अपि एकवचने ।
- विशेष्यं बहुवचने अस्ति चेत् विशेषणम् अपि बहुवचने ।
(विशेष्यं द्विवचने अस्ति चेत् विशेषणम् अपि द्विवचने ।)

उदा -

	पुंल्लिङ्गे		स्त्रीलिङ्गे		नपुंसकलिङ्गे	
एकवचने -	उत्तमः	बालकः	उत्तमा	बालिका	उत्तमं	फलम्
बहुवचने -	उत्तमाः	बालकाः	उत्तमाः	बालिकाः	उत्तमानि	फलानि

एवम् एव

पुंल्लिङ्गे
- ए.व. - सः बालकः — एषः बालकः — कः बालकः
- ब.व.- ते बालकाः — एते बालकाः — के बालकाः

स्त्रीलिङ्गे	ए.व. -सा बालिका	एषा बालिका	का बालिका
	ब.व.- ताः बालिकाः	एताः बालिकाः	काः बालिकाः
नपुंसक-लिङ्गे	ए.व.- तत् फलम्	एतत् फलम्	किं फलम्
	ब.व.- तानि फलानि	एतानि फलानि	कानि फलानि

iii. विशेषण-विशेष्ययोः विभक्तिसम्बन्धः -

विशेषण-विशेष्ययोः लिङ्गसम्बन्धः वचनसम्बन्धः च यथा भवति तथैव विभक्तिसम्बन्धः अपि भवति। तन्नाम विशेष्यस्य या विभक्तिः सा एव विभक्तिः विशेषणस्यापि भवति।

उदा -

	पुंल्लिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
द्वितीयाविभक्तिः -	उत्तमं बालकम्	उत्तमां बालिकाम्	उत्तमं फलम्
तृतीयाविभक्तिः -	उत्तमेन बालकेन	उत्तमया बालिकया	उत्तमेन फलेन
षष्ठीविभक्तिः -	उत्तमस्य बालकस्य	उत्तमायाः बालिकायाः	उत्तमस्य फलस्य
एवम् एव अन्येषु वचनेषु, अन्यासु विभक्तिषु च।			

एवं च सिद्धं यत् -

विशेषण-विशेष्ययोः
- लिङ्गसम्बन्धः भवति।
- वचनसम्बन्धः भवति।
- विभक्तिसम्बन्धः भवति।

यथा -

	सम्बन्धः लिङ्गम्	वचनम्	विभक्तिः
सर्वान् बान्धवान् -	पुं.	ब.व.	द्वितीया
नूतनां घटीम् -	स्त्री.	ए.व.	द्वितीया
सर्वैः गृहसदस्यैः -	पुं.	ब.व.	तृतीया
सुदूरात् नगरात् -	नपुं.	ए.व.	पञ्चमी
एतस्य गृहस्य -	नपुं.	ए.व.	षष्ठी
पार्श्वस्थेषु गृहेषु -	नपुं.	ब.व.	सप्तमी

विशेषणविशेष्ययोः त्रिविधसम्बन्धम् * एषः श्लोकः ज्ञापयति -

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिः विशेष्यस्य ।
तल्लिङ्गं तद्वचनं सा च विभक्तिः विशेषणस्यापि ॥

अभ्यासः - ७८

अधः सूचितानां विशेष्याणां लिङ्ग-वचन-विभक्त्यनुगुणम् 'उत्तम' शब्दस्य उचितैः रूपैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।

उदा -	(----------) बालकम् ।
	(उत्तमं) बालकम् ।

१. (--------------------) बालकान्
२. (--------------------) गृहाणि
३. (----------------------) लेखन्यः
४. (------------------------) जनैः
५. (----------------------) जनेषु
६. (---------------------) नगरात्
७. (-----------------) बालिकाभिः
८. (------------------) बालकस्य
९. (---------------------) पुस्तके
१०. (--------------------) कथाम्
११. (---------------------) हृदयेषु
१२. (---------------------) वर्णेन
१३. (---------------------) कार्यैः
१४. (------------------) मालाभिः
१५. (----------------) गृहिणीनाम्
१६. (-----------------) सञ्चिकया
१७. (-----------------) शाटिकायाः
१८. (------------------) वाक्यानि
१९. (--------------------) ग्रामेषु
२०. (-------------------) व्यजनेन

---

* आंग्ल-हिन्दी-कन्नडादिभाषासु विशेषण-विशेष्ययोः लिङ्गसम्बन्धमात्रं क्वचित् दृश्यते (न सर्वत्र) । वचन-सम्बन्धः विभक्तिसम्बन्धः च संस्कृतभाषायाम् एव दृश्यते, न अन्यभाषासु ।

अभ्यासः - ७९

अधः कानिचन विशेषणानि निर्दिष्टानि सन्ति। विशेषणस्य लिङ्गं वचनं विभक्तिं च मनसि स्थापयित्वा योग्येन विशेष्येण रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

उदा -	ताम् (--------------)	केन (--------------)
	तां बालिकाम्	केन हस्तेन

१. तया (------------------------) २. कम् (------------------------)
३. केषु (------------------------) ४. सर्वैः (------------------------)
५. एतया (----------------------) ६. सर्वान् (----------------------)
७. तस्मै (----------------------) ८. तेषाम् (----------------------)
९. कस्मात् (--------------------) १०. एतस्य (--------------------)
११. तस्यै (---------------------) १२. तासु (---------------------)
१३. तासाम् (------------------) १४. एताभिः (------------------)
१५. एतस्याः (-----------------) १६. तस्मिन् (-----------------)
१७. सर्वेषाम् (-----------------) १८. तस्याम् (-----------------)

अभ्यासः - ८०

आवरणे दत्तानां विशेषणानाम् उचितं रूपं विशेष्याणां लिङ्ग-वचन-विभक्त्यनुगुणं ज्ञात्वा तैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

उदा -	भवान् सर्वदा (श्रेष्ठ) ---------- पुस्तकानि पठतु।
	भवान् सर्वदा श्रेष्ठानि पुस्तकानि पठतु।

१. अहम् अद्य (समीचीन) ------------------------------ लेखनीं क्रीतवान्।
२. सः (आत्मीय) -- मित्रैः सह क्रीडति।
३. अध्यापिका (सर्व) -------------------------- छात्रान् श्रद्धया बोधयति।
४. अध्यापकः अद्य (समीचीन) ------------------------- कथाः उक्तवान्।
५. धनिकः (निर्धन) -------------------------- जनेभ्यः वस्त्राणि दत्तवान्।
६. (उन्नत) ------------------------------------ वृक्षात् पर्णानि पतन्ति।

७. (एषा) ---------- शालायाः (सर्व) ---------- प्रकोष्ठेषु कृष्णफलकम् अस्ति।

८. (सः) ------------- आपणे (समीचीन) -------------- वस्तूनि न सन्ति।

९. (ते) --------------- पाठान् पठित्वा (एषा) -------------- कथां पठतु।

१०. सः (नूतन) ------------ युतकं धृत्वा (नूतन) ------------- कार्यानेन गच्छति।

अभ्यासः - ८१

अधः प्रतिवाक्यं विशेषणद्वयं सूचितम् अस्ति। अर्थस्य औचित्यं दृष्ट्वा तयोः उचितेन रूपेण रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

उदा - सः ---------- घटीं विक्रीय ---------- घटीं क्रीतवान्। (नूतन/प्राचीन)
सः <u>प्राचीनां</u> घटीं विक्रीय <u>नूतनां</u> घटीं क्रीतवान्।

१. अहं ------------- चित्रं पश्यामि। ------------- चित्रं को वा पश्यति ? (सुन्दर/असुन्दर)

२. ---------- सिंहः ---------- हरिणं विनायासं मारितवान्। (प्रबल/दुर्बल)

३. ---------- खण्डः कर्तितः चेत् ---------- दण्डद्वयं सिद्ध्यति। (ह्रस्व/दीर्घ)

४. कृषिकः ---------- भूमिं जलसेचनेन ---------- करोति। (कठिन/मृदुल)

५. ---------- हस्तेन सः जलेन ---------- चषकं गृहीतवान्। (रिक्त/पूर्ण)

६. ---------- वस्त्रं प्रक्षालयतु, ---------- वस्त्रं धरतु तावत्। (मलिन/स्वच्छ)

७. --------------- पुरुषः अवनम्य -------------- जनस्य हस्तं गृहीतवान्। (उन्नत/वामन)

८. आशयः ---------- इत्यतः सः ---------- शब्दैः पुनः विवरणं कृतवान्। (स्फुट/अस्फुट)

९. ------------ अपि जनाः सङ्घटिताः सन्तः ------------- कार्यं साधयितुं शक्नुवन्ति। (सामान्य/विशिष्ट)

१०. पिता ------------ वस्त्रं यदा आनयति तदा बालाय ------------ वस्त्रं न रोचते एव। (प्राचीन/नूतन)

२३ अतः, यतः

लता - क्षम्यतां वीणे, यानं शीघ्रं न प्राप्तम्। अतः विलम्बः जातः। रेखा कुत्र ?

वीणा - सार्धषड्वादने मात्रा सह तया अन्यत्र गन्तव्यम् अस्ति। अतः सा पञ्चनिमेषेभ्यः पूर्वं गतवती।

लता - तर्हि इदानीं किं करवाव ?

वीणा - यतः विलम्बस्य कारणं भवती एव, अतः भवती एव सूचयतु - किं करणीयम् इति।

लता - उमाचित्रमन्दिरं गत्वा ...।

वीणा - सखि ! तत्र अद्य महान् सम्मर्दः। यतः तत्रत्यं चित्रं नूतनम्। अन्यच्च नगरयानप्राप्तौ अपि क्लेशः। यतः एषः कार्यालयसमाप्तिसमयः। अतः ...

लता - अतः तत्र गमनं मास्तु। एवं खलु ? तर्हि अत्रैव उद्याने उपविश्य कलायं खादाम वा ?

वीणा - अनुमन्यते मया। यतः सूचना उत्तमा अस्ति। किन्तु यतः मासान्त्यम् अतः मम धनस्यूतः रिक्तः। यतः धनस्यूतः रिक्तः अतः भवत्या एव ...

लता - अये, धनम् अहम् एव ददामि। आगच्छतु तावत्।

विशेषः

* अतः

शैत्यम् अस्ति। अतः सः स्वेदकं धरति।

शैत्यम् अस्ति - कारणवाक्यम्

सः स्वेदकं धरति - कार्यवाक्यम्।

कारणवाक्यं पूर्वम् उक्तं चेत् कार्यवाक्यम् अनन्तरम् उच्यते। तदा कार्यवाक्ये 'अतः' इति योज्यते।

* **यतः**

सः स्वेदकं धरति। यतः शैत्यम् अस्ति।

अत्र कार्यवाक्यं प्रथमम् उक्तम्। अनन्तरं कारणवाक्यम् उक्तम्। अतः उत्तरवाक्ये (कारणवाक्ये) यतः इति योजितम्।

एवं च अयं निर्णयः यत् कारणवाक्यं प्रथमम् उक्तं चेत् 'अतः' इति योजयित्वा कार्यवाक्यं वक्तव्यम्। कार्यवाक्यं प्रथमम् उक्तं चेत् 'यतः' इति योजयित्वा कारणवाक्यं वक्तव्यम्।

अभ्यासः - ८२

अधोनिर्दिष्टेषु वाक्येषु 'कारणवाक्यं किं, कार्यवाक्यं किम्' इति निर्दिशन्तु।

उदा -	कर्मकरः घटं भञ्जितवान्। अतः स्वामी कुपितः।
	कारणवाक्यम् - कर्मकरः घटं भञ्जितवान्।
	कार्यवाक्यम् - स्वामी कुपितः।

१. निद्रा मां पीडयति। अतः अहं निद्रां करोमि।

कारणवाक्यम् - ---।

कार्यवाक्यम् - ---।

२. गृहिणी पुष्पाणि क्रीतवती। यतः अद्य उत्सवः।

कारणवाक्यम् - ---।

कार्यवाक्यम् - ---।

३. अहं घटीं न धरामि। यतः मम घटी सम्यक् नास्ति।

कारणवाक्यम् - ---।

कार्यवाक्यम् - ---।

४. परीक्षा समीपम् आगता। अतः छात्राः देवालयं गच्छन्ति।

कारणवाक्यम् - ---।

कार्यवाक्यम् - ---।

५. अहं गच्छामि भगिनि ! यतः मम कक्ष्या अस्ति ।

कारणवाक्यम् – --।

कार्यवाक्यम् – --।

६. सः प्रथमं स्थानं प्राप्तवान् अस्ति । अतः तस्य महान् सन्तोषः ।

कारणवाक्यम् – --।

कार्यवाक्यम् – --।

अभ्यासः - ८३

अधः निर्दिष्टेषु उदाहरणेषु कार्यवाक्यं प्रथमम् उक्तं वा, कारणवाक्यं प्रथमम् उक्तं वा इति परिशील्य उत्तरवाक्ये स्थितं रिक्तं स्थलम् 'अतः' इति पदेन, 'यतः' इति पदेन वा पूरयन्तु ।

उदा – लेखन्यां मशी नास्ति । ---------- अन्यां लेखनीं स्वीकरोमि । लेखन्यां मशी नास्ति । अतः अन्यां लेखनीं स्वीकरोमि ।

१. सः उपवासम् आचरति । ------------------------------ अद्य एकादशी ।

२. सा अस्वस्था । ---------------------------- सा चिकित्सालयं गच्छति ।

३. मया बहु पठनीयम् अस्ति । ------------------------ अहं गच्छामि भोः ।

४. तस्याः भीतिः । ---------------------------- गृहे अन्यः कोऽपि नास्ति ।

५. विद्यार्थी दोषं कृतवान् । -------------------- अध्यापकः तं ताडितवान् ।

६. वत्स ! दीपं ज्वालयतु । ------------------- लेखितुं प्रकाशः अपर्याप्तः ।

७. गोपालः अस्वस्थः । ------------------------- सः कक्ष्यां न आगतवान् ।

८. गायिका न गीतवती । ------------------ तस्याः कण्ठः अवरुद्धः अस्ति ।

९. इदानीं मम भोजनेच्छा नास्ति । ------------ मध्याह्ने आकण्ठं भुक्तं मया ।

१०. चित्रमन्दिरं रिक्तम् । --------------------------- चित्रं नीरसम् अस्ति ।

११. अद्य वस्त्रं क्षालनीयम् एव । ----------------- धर्तुम् अन्यत् वस्त्रं नास्ति ।

१२. तस्य मुखं म्लानम्। ------------------------ सः परीक्षायाम् अनुत्तीर्णः।

१३. अद्य वृष्टिः आगता। ------------------------ श्वः बीजम् आरोपयतु।

१४. अद्य नगरसभाजलं न आगतम्। ------------ सा कूपात् जलम् उद्धरति।

१५. भवतः हस्तः मलिनः अस्ति। ------------------ प्रथमं हस्तं क्षालयतु।

अभ्यासः - ८४

प्रथमगणे निर्दिष्टस्य कार्यस्य कारणं द्वितीयगणे अस्ति। ततः अन्विष्य 'अतः' इति शब्दं योजयित्वा समीचीनम् (अर्थपूर्णं) वाक्यम् अधः लिखन्तु।

अ	आ
१. रामः अस्वस्थः अस्ति।	१. सः उग्ररूपं शुनकं पालयति।
२. सः चोरात् भीतः।	२. सा परीक्षायाम् अनुत्तीर्णा भविष्यति।
३. कर्मकराः परिश्रमेण कार्यं कुर्वन्ति।	३. सः जलं पिबति।
४. ग्रामे वृष्टिः अधिका।	४. सः कुत्रापि न गच्छति।
५. याने इन्धनतैलं नास्ति।	५. तत्र जनाः मृताः।
६. भीमस्य बुभुक्षा।	६. ते [illegible] निद्रां प्राप्नुवन्ति।
७. सीता पठने अलसा।	७. सर्वे सदा छत्रं गृह्णन्ति।
८. मार्गे अपघातः जातः।	८. सः त्वरया भोजनं करोति।
९. सुधीरस्य महती पिपासा।	९. सः चिकित्सालयं गच्छति।

उदा - १. रामः अस्वस्थः अस्ति। अतः सः चिकित्सालयं गच्छति।

२. ---------------------------------- | ----------------------------------।

३. ---------------------------------- | ----------------------------------।

४. ---------------------------------- | ----------------------------------।

५. ---------------------------------- | ---------------------------------- ।

६ ---------------------------------- | ----------------------------------

७. ---------------------------------- | ---------------------------------- ।

८. ---------------------------------- | ---------------------------------- ।

९. ---------------------------------- | ---------------------------------- ।

अभ्यासः - ८५

१. कार्यकर्तारः न आगताः । २. आरक्षकाः आगताः । ३. मम हस्ते घटी नास्ति । ४. माता अन्यत्र गता । ५. छात्रः कुचेष्टां कृतवान् । ६. कथाः समीचीनाः न सन्ति । ७. अद्य अमावास्या । ८. प्राचीना पादरक्षा छिन्ना अस्ति । ९. अहम् उत्तरं न जानामि । १०. प्रातः उपाहारः न स्वीकृतः ।

उपरि यानि कारणवाक्यानि निर्दिष्टानि तेषु 'यतः' इति पदं संयोज्य युक्तस्य कार्यवाक्यस्य पुरतः लिखन्तु ।

उदा -	१.	गोष्ठी व्याक्षिप्ता । यतः कार्यकर्तारः न आगताः ।

२. अध्यापकः छात्रं ताडितवान् । -- ।

३. अहम् उत्तरं न वदामि । -- ।

४. चोरः पलायनं कृतवन्तः । -- ।

५. इदानीं मम महती बुभुक्षा । -- ।

६. कथापुस्तकं प्रत्यर्पयामि । -- ।

७. नूतना पादरक्षा आगामि । -- ।

८. शिशुः रोदिति । -- ।

९. अहं समयं न ज्ञातवान् । --

१०. आकाशे चन्द्रः न दृश्यते । -- ।

२४ स्म

श्रीपादः - शङ्कर ! सप्ताहात् पूर्वं पुरन्दराचार्यः दिवङ्गतः इति वार्ता ।

शङ्करः - एवं वा ? महत् वार्धक्यम् आसीत् खलु तस्य ? बहु सम्यक् पाठयति स्म सः ।

श्रीपादः - किन्तु भवान् तु न पठति स्म ।

शङ्करः - आम् । तत् तु बाल्यम् । वयं शालाम् अगत्वा आम्रफलानि खादामः स्म । अरण्ये अटामः स्म ।

श्रीपादः - कक्ष्यायां वयम् अनुपस्थिताः इति भगिन्यः गृहं गत्वा वदन्ति स्म । तदा गृहसदस्याः तर्जयन्ति स्म ।

शङ्करः - भवन्तं तु तावत् न तर्जयन्ति स्म ।

श्रीपादः - आम् ! अहं रात्रौ पठामि स्म । अतः प्रथमश्रेण्याम् उत्तीर्णः भवामि स्म ।

शङ्करः - स्मरणीयानि दिनानि तानि । ते हि नो दिवसाः गताः ।

विशेषः

* स्म

वर्तमानक्रियापदेन सह 'स्म' इत्येतत् यदा युक्तं भवति तदा भूतकालार्थः दृश्यते । तात्कालिकभूतकालार्थे (Past continuous) एतादृशः प्रयोगः विशेषतः क्रियते ।

उदा - i. श्रीरामः अरण्ये सञ्चरति स्म ।

ii. राक्षसाः जनान् पीडयन्ति स्म ।

iii. बाल्ये अहं सर्वदा क्रीडामि स्म ।

अभ्यासः - ८६

श्रीकण्ठः इदानीं मध्यवयस्कः । सः कदाचित् विरामकाले बाल्यस्य घटनाः स्मृतवान् । बाल्यस्य क्रियाः वर्तमानकाल-प्रथमपुरुषैकवचने निर्दिष्टाः सन्ति । तासां योग्यं रूपं ज्ञात्वा 'स्म' योजयित्वा रिक्तानि स्थलानि पूरयन्तु ।

उदा –	बाल्ये अहं प्रातः अष्टवादने (उत्तिष्ठति) ----------।
	बाल्ये अहं प्रातः अष्टवादने उत्तिष्ठामि स्म।

मम बाल्ये –

१. अहं नद्यां (तरति) ------------------------------------।

२. माता मां बहुधा (तर्जयति) ---------------------------।

३. कक्ष्यायाम् अहं प्रथमस्थानं (प्राप्नोति) ----------------।

४. अध्यापकाः मम प्रशंसां (करोति) --------------------।

५. वयं सर्वे तिन्त्रिणीवने (क्रीडति) ----------------------।

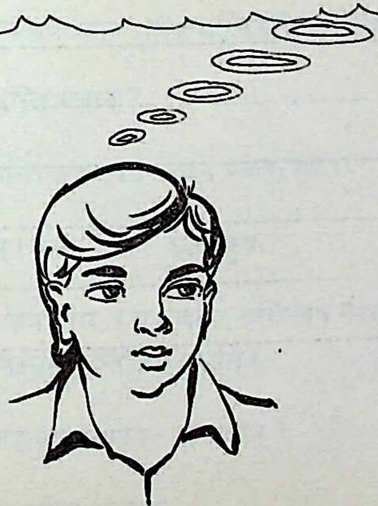
६. गृहात् खाद्यानि आनीय वयं वने (खादति) ------------।

७. मातामही रमणीयाः कथाः (वदति) -----------------।

८. बालाः वयं श्रद्धया (शृणोति) -----------------------।

९. रात्रौ स्वप्ने पिशाचाः भयं (जनयति) ----------------।

१०. वयं महिषीभिः सह अरण्यं (गच्छति) ---------------।

अभ्यासः - ८७

चन्द्रकान्तः बाल्ये किं किं करोति स्म ?

१. बहुनिद्रा २. सम्यक् पठनम् ३. देवस्य पूजा ४. वृक्षारोहणम् ५. पयोहिमखादनम् ६. प्रवासः ७. सङ्गीताभ्यासः ८. योगासनम् ९. मातृसेवा १०. तुलसीपूजा ११. देवध्यानम् १२. सस्यानां वर्धनम् १३. मूल्याङ्कसङ्ग्रहः १४. पत्रिकाविक्रयणम् १५. अन्येषाम् उपहासः ।

उदा -	१. चन्द्रकान्तः बाल्ये बहुनिद्रा करोति स्म ।

२. चन्द्रकान्तः बाल्ये -- ।

३. --- ।

४. --- ।

५. --- ।

६. --- ।

७. --- ।

८. --- ।

९. --- ।

१०. -- ।

११. -- ।

१२. --

१३. --

१४. -- ।

१५. -- ।

२५ यः - सः, यथा - तथा, यत्र - तत्र

श्यामः - शारदे ! पश्यतु, कः आगतवान् अस्ति इति ।

शारदा - (बहिः आगत्य) अये कृष्ण ! भवान् !!

कृष्णः - आम् । सः एव कृष्णः अयं, यः पूर्वं भवत्याः गृहं सप्ताहे त्रिवारम् आगच्छति स्म । यः मध्यरात्रे अपि काफी पातुम् इच्छति स्म, यः मधुर खाद्य विशेषतः इच्छति स्म, यश्च भोजन ददातु इति निर्लज्जं वदति स्म, सः एव कृष्णः अहम् ।

श्यामः - कथनस्य आशयः ज्ञातः खलु - यत् प्रियं तत् प्रथमं ददातु इति ?

कृष्णः - भवतु । यदि अहम् एतत् न अङ्गीकरोमि तर्हि, पूर्वं यः दृष्टः सः एव अहम् इति न सिद्ध्यति खलु ? अतः ददातु ।

शारदा - कृष्ण ! भवतः आकारः पूर्वं यथा आसीत् तथा एव अस्ति । कण्ठस्वरः अपि पूर्वं यथा आसीत् तथैव अस्ति ।

कृष्णः - व्यवहारः ?

शारदा - व्यवहारः अपि पूर्वं यथा आसीत् तथैव अस्ति ।

कृष्णः - तर्हि पूर्वम् अहं यथा आसं तथैव अस्मि इति तु सिद्धम् ।

श्यामः - इदानीं कुत्र अस्ति भवान् ?

कृष्णः - यत्र भवान् अस्ति तत्र एव । तन्नाम भवतः गृहे ।

श्यामः - तत् तु ज्ञातम् । वासः कुत्र ? कार्यं कुत्र ?

कृष्णः - यत्र गच्छामि तत्र वासः । यत्र जनाः सन्ति तत्र कार्यम् । अथवा यत्र सामाजिकसमस्याः सन्ति तत्र कार्यम् ।

शारदा - तर्हि इदानीं सङ्घस्य प्रचारकः वा भवान् ?

कृष्णः - आम् । सम्यक् ऊहितं भवत्या ।

विशेषः

*   **यत् - तत्**

'यत्'-शब्दः (यः/या/यत्) यत्र प्रयुज्यते तत्र 'तत्'-शब्दः (सः/सा/तत्) अपि प्रयोक्तव्यः एव। 'यत् - तत्' शब्दयोः समाना विभक्तिः एव भवेत् इति न नियमः। सन्दर्भानुगुणं तयोः विभिन्नाः विभक्तयः भवितुम् अर्हन्ति।

उदा - i. यः सम्यक् गायति तस्मै पारितोषिकं ददामि।

ii. येन सह भवान् वार्तालापं कुर्वन् आसीत् सः कः?

iii. यस्मिन् कथाः भवन्ति तत् पुस्तकम् अहम् इच्छामि।

iv. यां लेखनीं भवान् इष्टवान् सा लेखनी आपणे न आसीत्।

*   **यथा - तथा**

'यथा' इति शब्दः यत्र प्रयुज्यते तत्र 'तथा' इत्यपि प्रयोक्तव्यम् एव। सादृश्य - प्रदर्शनार्थं 'यथा-तथा' शब्दयोः प्रयोगः क्रियते।

उदा - भवान् यथा कार्यं करोति तथा अहं कर्तुं न शक्नोमि।

*   **यत्र - तत्र**

'यत्र' इति शब्दः यत्र प्रयुज्यते तत्र 'तत्र' इत्यस्य अपि प्रयोगः भवेत् एव। 'यत्र-तत्र' शब्दौ आधारं सूचयतः।

उदा - यत्र शर्करा भवति तत्र पिपीलिका आगच्छति।

अभ्यासः - ८८

'यत्-तत्' शब्दयोः उचितेन विभक्तिरूपेण रिक्तस्थानं पूरयन्तु।

उदा -	तत्र ---------- गच्छति ---------- मम सहोदरः।
	तत्र यः गच्छति सः मम सहोदरः।

१. तत्र सैकल्यानेन ---------------- गच्छति ---------------- मम पिता।

२. ---------------- रक्तशाटिकां धृतवती ---------------- मम भगिनी।

३. ---------------- कोकिलः निवसति ---------------- एव आम्रवृक्षः।

४. ----------- चित्रे एषः अभिनीतवान् ----------- चित्रेण प्रशस्तिः प्राप्ता।

५. भवान् ------------- वचनम् उक्तवान् ------------- सत्यम् एव जातम्।

६. ----------------- भवान् धनं दत्तवान् ----------------- न विश्वासार्हः।

७. ------------- गृहं षष्ठमुख्यमार्गे अस्ति ------------ पिता ह्यः दिवङ्गतः।

८. ----------- सह भवान् आगतवान् ------------ मित्राय पानीयं दत्तं वा ?

९. ----------- सह एषा गतवती ----------- बालिकायाः माता मम सखी।

१०. ------------- ललिता पत्रं लिखितवती ------------- अद्य अत्र आगता।

११. ----------- गृहे अतिथिसत्कारः प्रचलति ------------ देवाः निवसन्ति।

१२. ----------- गृहात् भवता पत्रिका आनीता ------------ गृहस्य स्वामिनः नाम किम् ?

१३. ----------- सख्यै भवत्या ह्यः लेखनी न दत्ता ----------- अद्य वा ददातु।

१४. ----------- बालिकायाः माता विवेकिनी ----------- प्रगतिः निश्चिता एव।

१५. भवान् ---------- ---------- जनं पश्यति ----------- धनं मा प्रार्थयतु।

अभ्यासः - ८९

रिक्तस्थानानि 'यथा - तथा' इत्येतेन 'यत्र - तत्र' इत्येतेन वा पूरयन्तु।

> उदा - भवतः गृहं कुत्र अस्ति ?
> ---------- नारिकेलवृक्षः अस्ति ---------- एव मम गृहम् अस्ति।
> यत्र नारिकेलवृक्षः अस्ति तत्र एव मम गृहम् अस्ति।

१. अम्ब ! मम लेखनी कुत्र ?

------------------- पुस्तकादीनि सन्ति ------------------ पश्यतु भोः।

२. मया उक्तं कार्यं भवान् कृतवान् वा ?

कृतवान्, किन्तु ----------- भवान् उक्तवान् ------------ कर्तुम् अहं न शक्तवान्।

३. कार्यं कथं प्रचलति ?

---------------------- अपेक्षा ----------------------- तथैव प्रचलति।

४. भगिनि ! मम टिप्पणीपुस्तकं कुत्र ?

भवान् -------------- स्थापितवान् --------------- एव अस्ति, पश्यतु।

५. कीटनिवारकचूर्णं कुत्र कुत्र स्थापितं भवता ?

---------- ---------- पिपीलिकाः आसन् ---------- सर्वत्र स्थापितम्।

६. कथम् अस्ति एतस्य अभिनयः ?

--------------- देवानन्दः अभिनयति ---------------- उत्तमः नास्ति।

७. सर्वं सम्यक् कृतवान् खलु भवान् ?

-------------------- भवता उक्तं ---------------------- एव कृतम्।

८. अम्ब ! एतत् कुत्र स्थापयामि ?

तत्र मा स्थापयतु रे, ---------- जलं नास्ति ---------- एव स्थापयतु।

९. अम्ब ! अहं क्रीडितुं गच्छामि वा ?

---------------------- इच्छा अस्ति ----------------------- करोतु।

१०. महान् कोलाहलः भोः अत्र !

------------------ जनाः भवन्ति ---------------- कोलाहलः सहजः।

११. करपत्राणि कुत्र वितरणीयानि ?

--------------------- जनसञ्चारः अधिकः --------------------- ।

१२. कथम् अस्ति मम शाटिका ?

-------------- भवती सुन्दरी -------------- भवत्याः शाटिका अपि।

२६ यद्यपि - तथापि, यावत् - तावत्, यदा - तदा

श्यामः - मित्र ! प्रचारकत्वं मास्तु इति गृहसदस्याः न उक्तवन्तः वा ?

कृष्णः - यद्यपि ते तथा उक्तवन्तः तथापि अहं तत् न परिगणितवान् ।

श्यामः - इदानीं कथम् अस्ति स्थितिः ?

कृष्णः - यद्यपि पूर्वं तेषाम् असन्तोषः आसीत् तथापि इदानीं सर्वे सन्तुष्टाः सन्ति ।

शारदा - यः प्रचारकः भवति तस्य गृहे एतत् सहजम् । तदस्तु कृष्ण ! पानीयं किं ददामि ?

कृष्णः - भवती यत् ददाति तत् । यावत् ददाति तावत् ।

श्यामः - खाद्यम् अपि भवती यावत् ददाति तावत् खादति सः ।

कृष्णः - यावत् शक्यते तावत् खादामि । अवशिष्टं नयामि ।
(पानीयसेवनस्य अनन्तरं गन्तुम् उद्युक्तः कृष्णः ।)

शारदा - पुनः भवतः आगमनं कदा ?

श्यामः - यदा समयः भवति तदा । एवं ननु कृष्ण ?

कृष्णः - तथा न । यदा भवन्तः स्मरन्ति तदा ।

शारदा - वयं सर्वदा भवन्तं स्मरामः एव ।

कृष्णः - तर्हि यदा तीव्रं स्मरन्ति तदा ।

श्यामः - सर्वम् एतत् मिथ्यावचनम् । प्रचारकस्य भवतः अत्र आगमनार्थं समयः कथं भवेत् ?

कृष्णः - अलं चर्चया । यदा खाद्यखादनेच्छा भवति तदा भगिनीं स्मरामि । यदा भगिन्याः स्मरणं भवति तदा अत्र आगच्छामि । अस्तु, मम विलम्बः जातः । आगच्छामि तावत् ।

विशेषः

* यदा - तदा

'यदा' - तदा इत्येतत् युगलं कालं प्रदर्शयति। 'यदा' इति यत्र प्रयुज्यते तत्र 'तदा' इति शब्दः अपि प्रयोक्तव्यः।

उदा - यदा अहं भवतः गृहम् आगतवान् तदा भवान् गृहे न आसीत्।

* यावत् - तावत्

'यावत् - तावत्' - इत्येतत् युगलम् अवधिं (दैर्घ्यं कालं च) सूचयति। 'यावत्' इत्यस्य प्रयोगः कृतः चेत् 'तावत्' इत्यपि प्रयोक्तव्यम् एव।

उदा - भवान् यावत् इच्छति तावत् स्वीकरोतु।

* यद्यपि - तथापि

'यद्यपि - तथापि' इत्येतयोः अपि सहैव प्रयोगः करणीयः।

उदा - यद्यपि धनम् अस्ति, तथापि सः दानं न करोति।

अभ्यासः - ९०

धर्मेन्द्रः विस्मरणशीलः। सावित्री तस्य पत्नी। सा पत्युः अनुकूला। पत्युः विस्मरणशीलताम् अवगच्छन्ती सा सदा साहाय्यं करोति। पतिः कुत्र गच्छति इति, सावित्री तस्मै किं ददाति इति च अधः निर्दिष्टम् अस्ति। तदाधारेण 'यदा - तदा' इति युक्तानि वाक्यानि लिखन्तु।

१.	क्षीरकेन्द्रम्	क्षीरपात्रम्
२.	आपणः	स्यूतः
३.	वायुविहारार्थम्	दण्डः
४.	स्नानार्थम्	प्रोञ्छः
५.	दन्तधावनार्थम्	दन्तकूर्चः
६.	कार्यालयः	लेखनी
७.	ग्रन्थालयः	उपनेत्रम्
८.	पठनार्थम्	काफीपानीयम्
९.	प्रवासार्थम्	यानपेटिका
१०.	उद्यानकार्यार्थम्	खनित्रम्
११.	क्रीडार्थम्	क्रीडासाधनम्

उदा -	१. <u>यदा</u> धर्मेन्द्रः क्षीरकेन्द्रं गच्छति <u>तदा</u> सावित्री क्षीरपात्रं ददाति।

२. -------- धर्मेन्द्रः --------- -------- -------- सावित्री -------- --------।

३. -------- धर्मेन्द्रः --------- -------- -------- सावित्री -------- --------।

४. -------- धर्मेन्द्रः --------- -------- -------- सावित्री -------- --------।

५. -------- धर्मेन्द्रः --------- -------- -------- सावित्री -------- --------।

६. -------- धर्मेन्द्रः --------- -------- -------- सावित्री -------- --------।

७. -------- धर्मेन्द्रः --------- -------- -------- सावित्री -------- --------।

८. -------- धर्मेन्द्रः --------- -------- -------- सावित्री -------- --------।

९. -------- धर्मेन्द्रः --------- -------- -------- सावित्री -------- --------।

१०. -------- धर्मेन्द्रः --------- -------- -------- सावित्री -------- --------।

११. -------- धर्मेन्द्रः --------- -------- -------- सावित्री -------- --------।

अभ्यासः - ९१

रिक्तानि स्थानानि 'यदा - तदा' इत्येतेन, 'यावत् - तावत्' इत्येतेन, 'यद्यपि - तथापि' इत्यनेन वा पूरयन्तु।

उदा -	मित्र ! सुरेशः कीदृशः ?
	सः ---------- वदति ---------- कार्यं न करोति।
	सः <u>यावत्</u> वदति <u>तावत्</u> कार्यं न करोति।

१. एतत् कार्यं कः कृतवान् ?

प्रकाशः कृतवान्। ---------- तस्य शिरोवेदना आसीत् ---------- सः कृतवान्।

२. जनाः फलं कियत् प्राप्नुवन्ति ?

ते कार्यं ---------- कुर्वन्ति, फलं ---------- प्राप्नुवन्ति।

३. एतत् कार्यं किमर्थं न कृतवान् भवान् ?

विस्मृतवान् आसं भोः । ---------- माता स्मारितवती ---------- स्मृतवान् अहम् ।

४. कियद्दीर्घं भाषणम् आसीत् तस्य ?

------------- जनाः न उत्थितवन्तः ------------- भाषणं कृतवान् सः ।

५. चायं न पीतं वा ? कोषे धनं न आसीत् वा ?

----------- मम कोषे धनम् आसीत् ---------- चायं न पीतवान् अहम् ।

६. अस्माकं गृहम् आगन्तुं न इच्छति वा भवान् ?

'आगन्तव्यम्' इति ------------ इच्छा अस्ति ------------ समयाभावतः आगन्तुं न शक्नोमि ।

७. एषः देवनागरीलिपिं जानाति वा ?

न । ---------- एषः न जानाति ---------- ऊहां कृत्वा वाक्यानि पठति ।

८. एषः सेवकः कथम् अस्ति ?

---------- वदामः ---------- एव करोति । ततोऽपि न किञ्चिदधिकम् ।

२७ कति - कियत् - भेदः

पुत्रः - तात ! सरोवरे कियत् जलम् अस्ति !

पिता - एतत् विशालं गभीरं च सरोवरम् । अतः अत्र प्रभूतं जलम् अस्ति । अहम् एकं प्रश्नं पृच्छामि । सम्यक् उत्तरं वक्तव्यम् । अत्र कति हंसाः सन्ति ?

पुत्रः - एकं ... द्वे ... नव ... दश । दश हंसाः सन्ति ?

पिता - तत्र कमलस्य पार्श्वे अपरः दृश्यते । अतः पुनः गणयित्वा वदतु - कति हंसाः सन्ति ?

पुत्रः - एकादश हंसाः सन्ति ।

पिता - कति नौकाः सन्ति ?

पुत्रः - तिस्रः नौकाः सन्ति । तात ! एतस्य सरोवरस्य वैशाल्यं कियत् ?

पिता - अहं सम्यक् न जानामि । एकरज्जुद्वयमितं भवेत् ।

पुत्रः - गभीरता कियत् स्यात् ?

पिता - तदपि न जानामि वत्स । अगाधं सरोवरम् एतत् ।

पुत्रः - तात ! तत्र पश्यतु । सूर्यास्तस्य बिम्बं सरोवरे दृश्यते । कियत् रमणीयं दृश्यम् एतत् !!

विशेषः

* **कति - कियत् - भेदः**

- सङ्ख्यात्मकम् उत्तरं यदा अपेक्ष्यते तदा 'कति' (How many) इति प्रष्टव्यम् ।

  उदा - तत्र कति जनाः सन्ति ? दश जनाः सन्ति ।

- परिमाणात्मकम् उत्तरं यदा अपेक्ष्यते तदा 'कियत्' (How much) इति प्रष्टव्यम् ।

  उदा - सरोवरस्य वैशाल्यं कियत् ?

- दैर्घ्यं, वैशाल्यम्, औन्नत्यम्, भारः इत्यादयः परिमाणात्मकाः इति उच्यन्ते। यत्र गणना शक्या तत्रैव सङ्ख्यात्मकत्वम्।
- 'कति' इत्येतत् नित्यबहुवचनान्तम्। अतः 'कति सन्ति ?' इति बहुवचनात्मकप्रश्नः एव प्रष्टव्यः। 'कति अस्ति ?' इति प्रयोगः अशुद्धः।
- 'एकः/एका/एकम् अस्ति' इति उत्तरं सम्भाव्यते चेदपि प्रश्नः तु 'कति सन्ति' इत्येव।

उदा - i. भवतः कति मुखानि सन्ति ? एकं मुखम् अस्ति। (एकवचनम्)

ii. भवतः कति हस्ताः सन्ति ? द्वौ हस्तौ स्तः। (द्विवचनम्)

शुद्धम्	अशुद्धम्
कियत् उन्नतम् !	कति उन्नतम् !
कियद् विशालम् !	कति विशालम् !
कियत् उष्णम्	कति उष्णम् !
आसक्तिः कियत् ?	आसक्तिः कति !

अभ्यासः - ९२

अधस्तनवाक्येषु स्थितानि रिक्तस्थानानि 'कति' इति पदेन 'कियत्' इति पदेन वा पूरयन्तु।

उदा -	सः ---------- अन्नं खादति ?
	सः कियत् अन्नं खादति ?

१. एतस्य भवनस्य औन्नत्यं ------------------------ स्यात् ?

२. एतस्मिन् याने --------------------------- जनाः सन्ति ?

३. एतस्य यानस्य वेगः ------------------------------ स्यात् ?

४. अहो, एतत् पानीयं ----------------------------- उष्णम् !

५. भवान् अद्य ---------------------------- पाठान् पठितवान् ?

६. भवान् अद्य ---------------------------- कालं पठितवान् ?

७. छात्राः ! एतं पाठम् अहं ह्यः ------------ पाठितवान् आसम् ?

८. भवतः गृहे -------------------------------- जनाः सन्ति ?

९. -- दीर्घं भाषणं तस्य !

१०. उत्तिष्ठतु रे, इतोऽपि ------------- कालं निद्रां कर्तुम् इच्छति भवान् ?

११. भवतः आगमनस्य अनन्तरं ---------------------- दिनानि अतीतानि ?

१२. एतस्य मूल्यं -- ?

१३. -------------------------- रूप्यकाणि आवश्यकानि भवते ?

१४. एतस्याः नद्याः दैर्घ्यं ------------------ इति अहं न जानामि।

१५. इतोऽपि --------------------------------- कथनीयम् एतत् ?

(सूचना - 'कियान् वेगः' 'कियती श्रद्धा' इत्येवं कियत्-शब्दः विशेषणत्वेन अपि प्रयोक्तुं शक्यः। किन्तु स च अंशः अत्र न प्रदर्शितः।)

२८ यदि - तर्हि, चेत्, नो चेत्

मिलिन्दः - आगामिमासस्य कार्यक्रमस्य विषये चिन्तनम् एव न कृतम् । यदि एवम् एव दिनानि गच्छन्ति तर्हि ...

सुन्दरः - मित्र ! चिन्ता मास्तु । यदि वयं सर्वे कार्याणि विभज्य स्वीकुर्मः तर्हि न कोऽपि क्लेशः भवेत् ।

मिलिन्दः - यदि अस्माकं गोष्ठी भवति तर्हि खलु कार्यविभागः ?

सुन्दरः - अस्तु मित्र ! अद्यैव गोष्ठी भवतु । आगच्छामि तावत् । यदि कार्यालयं विलम्बेन गच्छामि तर्हि मम अधिकारी तर्जयति ।

मिलिन्दः - सायं मम गृहम् आगच्छति खलु भवान् ?

सुन्दरः - शक्यं चेत् सायम् आगच्छामि । नो चेत् दूरवाणीं करोमि ।

मिलिन्दः - शक्यं चेत् इति ?

सुन्दरः - आम् । अद्य गणनापरिशोधकः अस्मत्कार्यालयम् आगतः अस्ति । सः प्रायः चतुर्वादने गच्छति । सः गच्छति चेत् अहं भवतः गृहम् अवश्यम् आगच्छामि । नो चेत् ...

मिलिन्दः - भोः, कार्यक्रमस्वरूपविषये अद्यैव निर्णेतव्यम् अस्माभिः ।

सुन्दरः - शक्यं चेत् सायं मिलाम । नो चेत् श्वः प्रातः मिलाम ।

मिलिन्दः - श्वः अरविन्दस्य समयः न भवति चेत् ।

सुन्दरः - तर्हि अद्य रात्रौ अहम् अरविन्दस्य गृहं गच्छामि ।

मिलिन्दः - सः गृहे अस्ति चेत् समीचीनम् । नो चेत् ... ?

सुन्दरः - नो चेत् उषसि पुनः गच्छामि । चिन्ता मास्तु भवतः ।

विशेषः

* **यदि - तर्हि**

'यदि समयः अस्ति तर्हि अहम् आगच्छामि।' - एतस्मिन् वाक्ये भागद्वयम् अस्ति -

i. समयः अस्ति। - कारणवाक्यम्

ii. अहम् आगच्छामि। - कार्यवाक्यम्

एवं वाक्ययोः कार्यकारणभावः यदा भवति तदा 'यदि - तर्हि' इति उपयुज्यते। 'यदि' इति यत्र उपयोगः क्रियते तत्र 'तर्हि' इत्यपि उपयोक्तव्यम् एव। केवलस्य 'यदि' इत्यस्य प्रयोगः नास्ति।

* **चेत्**

'यदि तर्हि' इति पदद्वयं यस्मिन् अर्थे उपयुज्यते तस्मिन् एव अर्थे 'चेत्' इत्यस्य अपि उपयोगः करणीयः।

उदा - समयः अस्ति चेत् अहम् आगच्छामि।

(यदि समयः अस्ति तर्हि अहम् आगच्छामि इत्यर्थः।)

'यदि - तर्हि', 'चेत्' इत्येतयोः अर्थः समानः इत्यतः 'यदि - तर्हि' इति यत्र प्रयुक्तं तस्मिन् वाक्ये 'चेत्' इति न प्रयोक्तव्यम्।

उदा - यदि समयः अस्ति चेत् तर्हि अहम् आगच्छामि - इत्येतत् वाक्यम् अशुद्धम्। यतः 'चेत्' इति यत्र अस्ति तत्र यदि इत्यपि प्रयुक्तम्।

अभ्यासः - ९३

अधः शब्दद्वयं निर्दिष्टम् अस्ति। पूर्वार्धे प्रथमशब्दम्, उत्तरार्धे द्वितीयशब्दं च प्रयुज्य 'यदि - तर्हि' युक्तानि वाक्यानि लिखन्तु।

उदा -	निद्रा - शयनम्
	यदि निद्रा आगच्छति तर्हि शयनं करोतु।

१. ज्वरः - औषधम्

----------- अस्ति ----------- ------------ ------------ ------------।

२. बुभुक्षा - भोजनम्

------------ ------------ ------------ ------------ ------------।

३. पिपासा - जलम्

------------ ------------ ------------ ------------ ------------।

४. दृष्टिदोषः - उपनेत्रम्

------------ ------------ ------------ ------------ ------------।

५. धनम् - उद्योगः

------------ आवश्यकं ------------ ------------ ------------।

६. शान्तिः - आश्रमः

------------ ------------ ------------ ------------ ------------।

७. क्षीरम् - क्षीरकेन्द्रम्

------------ ------------ ------------ ------------ ------------।

८. कार्यसिद्धिः - परिश्रमः

------------ ------------ ------------ ------------ ------------।

९. चाकलेहः - आपणः

------------ ------------ ------------ ------------ ------------।

१०. तृप्तिः - समाजसेवा

------------ ------------ ------------ ------------ ------------।

अभ्यासः - ९४

समीरः शय्यादिवस्त्राणि भाटकार्थं ददाति। भाटकविवरणं तु -

वस्तुनाम	एकदिनस्य	दिनद्वयस्य	दिनत्रयस्य
शय्या	४.००	७.००	१०.००
वस्त्रकटः	५.००	९.००	१२.००
उपधानम्	२.००	४.००	५.००
आच्छादकम्	१.००	२.००	३.००

उपरितनविवरणस्य आधारेण किं वस्तु कति दिनानि नीतं चेत् कियत् दातव्यम् इति 'यदि – तर्हि' युक्तेन वाक्येन लिखन्तु।

उदा – यदि शय्या एकं दिनं नीयते तर्हि भाटकं चत्वारि रूप्यकाणि।

१. ---------- शय्या दिनद्वयं नीयते ---------- भाटकं ---------- ----------।

२. ---------- शय्या ---------- ---------- भाटकं ---------- ----------।

३. --------- वस्त्रकटः --------- --------- --------- --------- ---------।

४. --------- वस्त्रकटः --------- --------- --------- --------- ---------।

५. --------- वस्त्रकटः --------- --------- --------- --------- ---------।

६. --------- उपधानं --------- --------- --------- --------- ---------।

७. --------- उपधानं --------- --------- --------- --------- ---------।

८. --------- उपधानं --------- --------- --------- --------- ---------।

९. --------- आच्छादकं --------- --------- --------- --------- ---------।

१०. --------- आच्छादकं --------- --------- --------- --------- ---------।

११. --------- आच्छादकं --------- --------- --------- --------- ---------।

अभ्यासः – ९५

अधः एकैकेन वाक्येन एकैकः सन्दर्भः निर्दिष्टः अस्ति। तत्सन्दर्भे भवन्तः किं कुर्वन्ति इति 'चेत्'युक्तेन वाक्येन लिखन्तु।

उदा –	कार्यालयस्य विरामः भवति। कार्यालयस्य विरामः भवति चेत् गृहं गच्छामि।

१. गृहे कोऽपि नास्ति।

--।

२. कोषे धनं नास्ति।

---।

३. गृहम् अतिथिः आगच्छति।

---।

४. बालकाः कोलाहलं कुर्वन्ति।

---।

५. नागरयानानि न सञ्चरन्ति।

---।

६. स्यूतः नष्टः भवति।

---।

७. अधिकारी तर्जयति।

---।

८. चोराः आगच्छन्ति।

---।

९. पाके रुचिः न भवति।

---।

१०. रात्रौ निद्रा न आगच्छति।

---।

अभ्यासः - ९६

अधस्तनवाक्येषु स्थितानि रिक्तस्थानानि 'चेत्-नो चेद् - यदि-तर्हि' इत्येतेषु केनचित् पदेन पूरयन्तु।

उदा –	भवान् शीघ्रम् आगच्छतु। ---------- पिता तर्जयति। भवान् शीघ्रम् आगच्छतु। नो चेत् पिता तर्जयति।

१. औषधं स्वीकरोतु। ------------------------------ ज्वरः वर्धते।

२. इच्छा अस्ति ------------------------------------ भोजनं करोतु।

३. यदि अध्यापकः अस्ति ----------------------- कक्ष्यायाम् उपविशामि।

४. ---------------------------- भवान् मधुरं खादति तर्हि दन्ताः नश्यन्ति।

५. यदि भवान् असत्यं वदति ---------------- कः भवति विश्वासं करोति ?

६. परश्वः भवतः गृहम् आगमिष्यामि। ----------------------- प्रपरश्वः।

७. सम्यक् पठतु। ------------------------------- उत्तीर्णता कथं प्राप्येत ?

८. सुरेशः आगच्छति ----------------------------- माम् आह्वयतु।

९. यदि दैवम् अनुकूलकरं नास्ति -------------------- कः किं वा कुर्यात् ?

१०. उपविश्य पठतु। --------------------------- उत्थाय वा पठतु।

११. वृष्टिः आगच्छति ---------------------------- मयूराः नृत्यन्ति।

१२. समयः अस्ति ----------- भवान् आगच्छतु। ----------- अनुजं प्रेषयतु।

१३. -------------- यानं शीघ्रं प्राप्यते ------------- पञ्चवादने आगच्छामि।

१४. विना शब्दं पठतु। ------------------------- इतः निर्गच्छतु।

१५. -------------- देशभक्तिः अस्ति, ------------- कर्तव्यप्रज्ञा अस्ति, तर्हि समाजसेवां करोतु।

२१ चित् - चन

पिता - एतत् कः आनीतवान् ?

पुत्रः - अहम् एव आनीतवान् । कथम् अस्ति ?

पिता - उत्तमम् अस्ति । कुतः आनीतवान् भवान् ?

पुत्रः - अद्य सायं कदाचित् अहं विपणिं गतवान् आसम् । तत्र कुत्रचित् कश्चन एतस्य विक्रयणं कुर्वन् आसीत् ।

पिता - किं मूल्यम् उक्तवान् सः ?

पुत्रः - मूल्यं यदा पृष्टं तदा सः 'कति आवश्यकानि ?' इति पृष्टवान् । कतिचित् ददातु इति अहम् उक्तवान् । तदा सः - 'श्रीमन् ! एतत् इदानीं दुर्लभम् । कुतश्चित् अहं कथञ्चित् आनीतवान् अस्मि । एकम् एव अस्ति मम समीपे' इति उक्तवान् । अहम् अन्ते चर्चां कृत्वा विंशतिः रूप्यकाणि दत्तवान् ।

पिता - विपणितः कानिचित् विशालानि पिहितपत्राणि अपि आनेतव्यानि आसन् ।

पुत्रः - विपणिं प्रति गमनं ममापि निश्चितं न आसीत् । केनचित् मित्रेण सह अहम् अकस्मात् गतवान् ।

पिता - श्वः कार्यालयतः आगमनसमये कानिचन पिहितपत्राणि, काश्चन वर्णकूपीः, कांश्चन कूर्चान् च आनयति वा भवान् ?

पुत्रः - तात ! मम श्वः अन्यकार्याणि सन्ति । अतः अन्यं कञ्चित् प्रेषयतु भवान् ।

पिता - अथवा श्वः कस्यचित् कार्यस्य निमित्तं मया एव विपणिः गन्तव्या भवेत् । पश्याम तावत् ।

विशेषः

* **चित् - चन**

i. प्रश्नवाचकपदेन यदा 'चित्' 'चन' वा योज्यते तदा अनिश्चयार्थकत्वं सिद्ध्यति।

उदा - कदाचित् (कदा इति स्पष्टं न ज्ञायते।)
कुत्रचित् (कुत्र इति स्पष्टं न ज्ञायते।)
कथञ्चित् (कथम् इति स्पष्टं न ज्ञायते।)
कुतश्चित् (कुतः इति स्पष्टं न ज्ञायते।)
कतिचित् (कति इति स्पष्टं न ज्ञायते।)

ii. 'किं' शब्दस्य सर्वरूपैः सह 'चित्' 'चन' वा योजयितुं शक्यते। तदा यानि रूपाणि सिद्ध्यन्ति तानि विशेषणानि भवन्ति।

उदा - कश्चित् पुरुषः, काचित् बालिका, किञ्चन पुस्तकम्।

	पुंल्लिङ्गे		स्त्रीलिङ्गे		नपुंसकलिङ्गे	
	ए.व.	ब.व.	ए.व.	ब.व.	ए.व.	ब.व.
प्रथमा	कश्चित्	केचित्	काचित्	काश्चित्	किञ्चित्	कानिचित्
द्वितीया	कञ्चित्	काँश्चित्	काञ्चित्	काश्चित्	किञ्चित्	कानिचित्
तृतीया	केनचित्	कैश्चित्	कयाचित्	काभिश्चित्	(पुंल्लिङ्गवदेव रूपम्।)	
चतुर्थी	कस्मैचित्	केभ्यश्चित्	कस्यैचित्	काभ्यश्चित्	,,	
पञ्चमी	कस्माच्चित्	केभ्यश्चित्	कस्याश्चित्	काभ्यश्चित्	,,	
षष्ठी	कस्यचित्	केषाञ्चित्	कस्याश्चित्	कासाञ्चित्	,,	
सप्तमी	कस्मिंश्चित्	केषुचित्	कस्याञ्चित्	कासुचित्	,,	

iii. चित् - चन इत्येतयोः अर्थभेदः कोऽपि नास्ति। कश्चित् - कश्चन इत्यनयोः अर्थः समानः। एवम् एव इतरत्र अपि।

अभ्यासः - ९७

'कुत्रचित्' 'कदाचित्' 'कुतश्चित्' 'कथञ्चित्' 'कतिचित्' इत्येतेषु केनचित् रूपेण अधस्तनवाक्येषु स्थितानि रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

१. सः -------------------------- अत्र आगच्छति, न सर्वदा।

२. गृहे -------------------------- स्थापितवान् स्याम्, यतः कोषे नास्ति।

३. कार्यं ------------------------------ साधनीयम्। कथमिति न जानामि।

४. शीतवायुः ---------------------------- आगच्छति। कुतः इति पश्यतु।

५. ------------------------------ पत्राणि ददातु। कति इति गणना मास्तु।

६. कुत्र स्थापनीयम् इति मां मा पृच्छतु। तत्रैव ---------------- स्थापयतु।

७. ---------- भवतः गृहम् आगमिष्यामि। कदा इति इदानीं वक्तुं न शक्नोमि।

८. -------------- अहम् अपघातात् रक्षितः। कथम् इति देवः एव जानाति।

९. देशे --------------- कोलाहलः प्रचलति। परिणामस्तु समग्रे देशे दृश्यते।

१०. -------------------- एषा वार्ता श्रुता मया। 'कुतः' इति तु न स्मरामि।

अभ्यासः - ९८

'अ' विभागे 'चित्/चन'युक्ताः शब्दाः सन्ति। 'आ' विभागे तेषाम् अर्थः निर्दिष्टः। 'अ' विभागे स्थितेषु आवरणेषु 'आ' विभागस्थस्य योग्यस्य वाक्यस्य सङ्ख्यां लिखन्तु।

अ	आ
१. कश्चित् ( )	१. 'कम्' इति स्पष्टं न ज्ञायते।
२. कञ्चित् ( )	२. 'काः' इति स्पष्टं न ज्ञायते।
३. कांश्चित् ( )	३. 'कस्मिन्' इति स्पष्टं न ज्ञायते।
४. काञ्चित् ( )	४. 'केषु' इति स्पष्टं न ज्ञायते।
५. काश्चित् ( )	५. 'कः' इति स्पष्टं न ज्ञायते।
६. केषुचित् ( )	६. 'काम्' इति स्पष्टं न ज्ञायते।
७. कस्मिंश्चित् ( )	७. 'कान्' इति स्पष्टं न ज्ञायते।

अभ्यासः - ९९

'चित्/चन' सहितेन किं शब्दस्य योग्येन एकवचनरूपेण रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

उदा –	अद्य मम गृहं ---------- अतिथिः आगतवान्।
	अद्य मम गृहं कश्चित् अतिथिः आगतवान्।

१. तात ! ---------------------------------- कथां कथयतु।

२. भोः, ---------------------------------- सेवकम् अत्र प्रेषयतु।

३. ------------------ ग्रामे --------------- कृषिकः वसति स्म।

४. ---------------------------------- बालकस्य पुस्तकम् एतत्।

५. भवत्सु ------------------------------ छात्रेण एवं कृतं खलु ?

६. ---------------------- विशिष्टलेखन्या लिखितं चित्रम् एतत्।

७. अद्य नगरे --------------------- वीथ्यां कोलाहलः इति श्रूयते।

८. एतानि पुष्पाणि ------------------------ लतातः पतितानि।

९. --------------- मित्रात् एतत् कथापुस्तकम् आनीतवान् अस्मि।

१०. खाद्यं ------------------------- स्थालिकायां स्थापयतु वत्से !

११. ------------------ कार्यस्य निमित्तं बहिः गतवान् अस्ति सः।

१२. ------------------------- विशिष्टेन उद्देशेन एवं कृतम् अस्ति।

१३. ----------- दुष्टः ----------- जनं मारितवान् चेत् भवतः किमर्थं खेदः ?

१४. ---------- नगरे ---------- धनिकः ---------- बालकं पालयन् आसीत्।

१५. ---------- प्रबन्धं, ---------- कथां, ---------- वर्णनं, ---------- घटनां वा सर्वे छात्राः लिखन्तु।

अभ्यासः - १००

'चित्/चन' सहितेन किं शब्दस्य योग्येन बहुवचनरूपेण रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

उदा -	---------- ग्रामेषु जलाभावः अस्ति।
	केषुचित् ग्रामेषु जलाभावः अस्ति।

१. ------------------------------------- जनानां प्रवृत्तिः विचित्रा भवति।

२. कर्णाटके --------------------------- शालासु कन्नडभाषा एव न श्रूयते।

३. --- दिनेभ्यः सः अस्वस्थः अस्ति।

४. ---------------------------------- कार्यकर्तृभिः एतत् कार्यं साधितम्।

५. भोः, --------------- कर्मकरान् उद्यानकार्यार्थं प्रेषयतु। -------------- कर्मकरीः वृतिनिर्माणार्थं प्रेषयतु।

६. नलिकासमीपे ------------------------------ गृहिणीभिः कलहः कृतः।

७. एतस्य कार्यालयस्य -------------- प्रकोष्ठेषु दीपव्यवस्था सम्यक् नास्ति।

८. एतासु -------------------------- बालिकानां प्रगतिः तृप्तिकरी नास्ति।

९. ------------------------------ स्पर्धासु बहवः छात्राः भागं गृहीतवन्तः।

१०. ------------- बालकानां गृहे पठनार्थम् अनुकूलकरः परिसरः न भवति।

११. ------------ बालिकाभ्यः व्याकरणं रोचते, पुनः ----------- न रोचते।

१२. आर्य ! नगरात् ---------- कण्डोलान्, ---------- सम्मार्जनीः, ---------- खनित्राणि च आनाययतु कृपया।

१३. एतस्मिन् पुस्तके ---------- कथाः समीचीनाः। ---------- कथानां शैली उत्तमा अस्ति। ---------- कथासु पात्रचित्रणम् अपूर्वम् अस्ति।

१४. भवत्सु --------------- सत्यम् उक्तम्, --------------- असत्यम् उक्तम्।

१५. ग्रन्थालयस्य ---------- पुस्तकानाम् आवरणं नष्टम्। ---------- पुस्तकेषु ---------- पुटाः एव न सन्ति !

उत्तरदीपिका

१) २. भवतः नाम किम् ? ३. भवत्याः नाम किम् ? ४. भवत्याः नाम किम् ? ५. भवतः नाम किम् ? ६. भवत्याः नाम किम् ? ७. भवतः नाम किम् ?

२) I. भवतः । II. मम । I. भवत्याः नाम किम् ? III. नाम । I. भवतः । I. मम ।

३) मम देशः । भवतः देशः । भवत्याः देशः। मम राज्यम् । भवतः राज्यम् । भवत्याः राज्यम् । एवमेव दशसु वाक्येषु अपि ।

४) I. नमस्ते । II. कुशलम् । I. तावत् । II. पुनर्मिलामः ।

५) १. एतत् २. एषः ३. एषा ४. एषा ५. एषा ६. एषः ७. एतत् ८. एतत् ९. एतत् १०. एषः ।

I. सः II. सा III. तत् IV. तत् V. तत् VI. सा VII. सः VIII. सा IX. सः X. सः ।

६) १. कः २. का ३. किम् ४. किम् ५. कः ६. किम् ७. का ८. का ९. किम् १०. किम् ११. किम् १२. कः

७) १. एतस्य । २. एतस्य । ३. तस्य । ४. एतस्याः । ५. तस्याः । ६. एतस्य । ७. कस्याः । ८. तस्य । ९. कस्य । १०. तस्याः । ११. एतस्याः । १२. कस्य । १३. एतस्य । १४. कस्याः । १५. तस्याः ।

८) १. कृष्ण २. गोविन्द ३. गणेश ४. मित्र ५. बालक ६. आर्य ७. श्रीमन् ८. वत्से ९. अम्ब १०. नलिनि ।

९) १. सा लक्ष्मीः वा ? २. एषः चैतन्यः वा ? ३. तत् फलं वा ? एवमेव दशसु वाक्येषु अपि ।

१०) २. न, शालिनी अध्यापिका न । सा विद्यार्थिनी ।

३. फलं मधुरं वा ? न । फलं मधुरं न । तत् आम्लम् ।

४. कार्यक्रमः उत्तमः वा ? न । कार्यक्रमः उत्तमः न । सः सामान्यः ।

५. नारायणः वामनः वा ? न । नारायणः वामनः न । सः उन्नतः ।

६. मल्लिका विद्यार्थिनी वा ? आम्, मल्लिका विद्यार्थिनी । सा गृहिणी न ।

७. परीक्षा सुलभा वा ? आम्, परीक्षा सुलभा । सा कठिना न ।

८. पुस्तकम् उत्तमं वा ? आम्, पुस्तकम् उत्तमम् । तत् सामान्यं न ।

९. मुकुन्दः लिपिकारः वा ? न । मुकुन्दः लिपिकारः न । सः अधिकारी ।

१०. करवस्त्रं मलिनं वा ? न । करवस्त्रं मलिनं न । तत् स्वच्छम् ।

११) १. अरुण २. प्रकाश ३. सूर्यनारायण ४. सहोदर ५. नीरजा ६. राजेश्वरी ७. बालिका ८. लेखनी ९. मित्र १०. पत्र ।

१२) १. ब् + आ + ल् + अ + क् + अ - अकारान्तः ।

२. ब् + आ + ल् + इ + क् + आ - आकारान्तः ।

३. स् + ई + त् + आ - आकारान्तः ।

४. च् + इ + त् + र् + अ - अकारान्तः ।

५. द् + ए + व् + ई - ईकारान्तः ।

६. ग् + ऋ + ह् + अ - अकारान्तः ।

७. म् + आ + र् + ग् + अ - अकारान्तः ।

१३) २. एषा, सुरेखायाः। ३. एतत्, नरसिंहस्य। ४. एषा, देवराजस्य। ५. एषा, किरणस्य। ६. एषा, वाण्याः। ७. एतत्, श्रीपादस्य। ८. एतत्, हारीतस्य। ९. एषः, देवनाथस्य। १०. एषः, मालिन्याः। ११. एषा, विशालायाः। १२. एषा, चन्द्रिकायाः। १३. एषा, चारुहासस्य। १४. एतत्, श्रीकरस्य। १५. एषा, देविकायाः।

१४) १. महाभारतस्य। २. रघुवंशस्य, भगवद्गीता। ३. भगवद्गीतायाः उपरि लघुकौमुदी। ४. लघुकौमुद्याः उपरि योगशास्त्रम्। ५. योगशास्त्रस्य उपरि लीलावती। ६. लीलावत्याः उपरि अमरकोषः। ७. अमरकोशस्य उपरि काव्यप्रकाशः। ८. काव्यप्रकाशस्य उपरि कारिकावली। ९. कारिकावल्याः उपरि प्रतिमा अस्ति। १०. प्रतिमायाः उपरि किमपि नास्ति।

१५) २. तत्र ४१ यानम् आरोहामि।

३. अन्तिमस्थानकं गान्धिवीथिकां गच्छामि।

४. मध्ये कुत्रापि न अवतरामि।

५. यानात् अवतीर्य पार्श्वस्थस्य पद्मसदनस्य पुरतः तिष्ठामि।

६. वासुदेवस्य अनुजः यानेन तत्र आगच्छति। तेन सह तस्य गृहं प्राप्नोमि।

७. षड्वादनपर्यन्तं प्रतीक्षां करोमि।

८. षट्वादनानन्तरम् अपि वासुदेवस्य अनुजः न आगतः चेत् अहं त्रिचक्रिकया गच्छामि।

९. अथवा तस्य अनुजः न आगतः चेत् तस्मै दूरवाणीं करोमि।

१०. अद्य रात्रौ तस्य गृहे एव तिष्ठामि।

११. श्वः प्रातः ततः एव विद्यालयं गमिष्यामि।

१६) १. एते तरुणाः लिखन्ति। २. के बालकाः तिष्ठन्ति ? ३. ताः बालिकाः क्रीडन्ति। ४. एताः युवतयः शृण्वन्ति। ५. काः विद्यार्थिन्यः जानन्ति ? ६. भवन्तः ददति। ७. भवत्यःशक्नुवन्ति। ८. एते बालकाः रुदन्ति। ९. ताः गृहिण्यः क्रीणन्ति।
१०. काः कर्मकर्यः कुर्वन्ति ?
११. एते छात्राः गृह्णन्ति।
१२. छात्राः वयं जानीमः।
१३. ग्राहकाः वयं क्रीणीमः।
१४. प्रयत्नशीलाः वयं कुर्मः।
१५. उदाराः वयं दद्मः।

१७) १. तेषां वृक्षाणां, गृह्णन्तु। २. एतेषां बालकानां, शृण्वन्तु। ३. तासां कर्मकरीणां, शृण्वन्तु। ४. एतेषां पात्राणां, कुर्वन्तु। ५. केषां बालकानां, स्वीकुर्मः। ६. एतासां कथानां, जानन्तु। ७. भवतीनां, वयं जानीमः।
८. कासां लतानां, अवचिनुमः ?
९. भवतीनां लेखनीनाम्।
१०. तासां सञ्चिकानां, अस्माकम्।

१८) १. चल् २. कृ ३. भू ४. खाद् ५. दा
६. क्री ७. ज्ञा ८. रुद् ९. स्था
१०. शक् ११. खन् १२. हस्
१३. वद् १४. अट् १५. क्षिप्
१६. पत्।

१९) १. उष्णीकरोतु। २. स्थापयतु।
३. कथयतु। ४. योजयतु।
५. योजयतु। ६. शोधयतु।
७. योजयतु। ८. ददातु। ९. पिबतु।

२०) १. भक्ताः । २. कुटीरम् । ३. शाखा ।
४. अधः । ५. व्याघ्रचर्म । ६. अन्यः
मुनिवरः । ७. बहिः । ८. पुरतः ।

२१) १. पृष्ठतः । २. पुरतः । ३. अधः ।
४. उपरि । ५. अन्तः । ६. बहिः ।
७. दक्षिणतः । ८. वामतः ।
९. मध्ये । १०. बहिः ।

२२) १. अत्र, कुत्र । २. तत्र । ३. सर्वत्र ।
४. एकत्र, अन्यत्र । ५. कुत्र ।
६. तत्र, अत्र । ७. सर्वत्र । ८. कुत्र ।
९. तत्र, अन्यत्र । १०. सर्वत्र, अत्र ।

२३) २. गृहे । ३. शालायाम् ।
४. उत्पीठिकायाम् ।
५. कपाटिकायाम् । ६. स्यूते ।
७. आपणे

२. कटे । ३. वस्त्रकटे । ४. मञ्चे ।
५. भूमौ । ६. आन्दोलिकायाम् ।
७. पाकशालायाम् । ८. उद्याने ।

२४) १. लतासु । २. कूपीषु ।
३. कार्यालयेषु । ४. मार्गेषु ।
५. विद्यालयेषु । ६. आसन्देषु ।
७. आपणेषु । ८. एतेषु पुस्तकेषु ।
९. भारतीयेषु जनेषु । १०. सखीषु ।
११. चलनचित्रेषु । १२. गृहिणीषु ।
१३. टिप्पणीपुस्तकेषु ।
१४. सिकतासु । १५. चलनचित्रेषु ।

२५) १. फलरसम् । २. बन्धम् ।
३. फलम् । ४. अर्थम् । ५. पात्रम् ।
६. श्लोकम् । ७. लेखनीम् ।
८. विद्यालयम् । ९. महिषीम् ।
१०. दीपम् । ११. देशम् ।
१२. माम् । १३. स्यूतम् ।
१४. चित्रम् । १५. लताम् ।

२६) २. दण्डान् । ३. जनान् ।
४. पादरक्षाः । ५. लेखनीः ।
६. पिपीलिकाः । ७. भ्रमरान् ।
८. फलानि । ९. अर्धोरुकाणि ।
१०. दर्वीः । ११. तालान् ।
१२. कुञ्चिकाः । १३. पुस्तकानि ।
१४. गजान् । १५. विमानानि ।

२७) १. (स्वरः) गृहम् + २. (व्यञ्जनम्)
गृहं + ३. (व्यञ्जनम्) फलं +
४. (स्वरः) फलम् + ५. (स्वरः)
बालकम् + ६. (स्वरः) तम् +
७. (व्यञ्जनम्) तं + ८. (व्यञ्जनम्)
शालां + ९. (स्वरः) वृक्षम् +
१०. (व्यञ्जनम्) वार्तां + ।

२८) १. गृहम् आगतम् । २. समीचीनम्
आसीत् । ३. पुस्तकम् अत्र ।
४. विचारम् अङ्गीकृतवान् ।
५. बालम् आहूतवती । ६. वाक्यम्
उदाहरति । ७. वन्धम् उन्नयतु ।
८. लवणम् आलुकम् । ९. देवम्
अर्चति । १०. अर्थम् अवगत्य ।

२९) १. X X २. (✓), (✓) X
३. X, (✓), (✓)
४. (✓), (✓), X
५. (✓), X ६. (✓), X, X
७. (✓), X, (✓)
८. (✓), X, X
९. (✓), X, (✓)
१०. (✓), (✓), (✓)

३०) २. कवर्गः, ङ्, कङ्कतम् ।
३. कवर्गः, ङ्, अङ्कम् । ४. पवर्गः,
म्, अम्बुदः । ५. तवर्गः, न्, कन्धरः ।
६. तवर्गः, न्, स्पन्दनम् । ७. चवर्गः,
ञ्, पञ्चमम् । ८. तवर्गः, न्, सन्धानम् ।
९. कवर्गः, ङ्, अङ्घ्रिः । १०. चवर्गः,
ञ्, व्यञ्जनम् । ११. टवर्गः, ण्,
भाण्डम् । १२. पवर्गः, म्, कुम्भः ।
१३. टवर्गः, ण्, शुण्ठी । १४. तवर्गः,
न्, सिन्धूरम् । १५. पवर्गः, म्, दम्भः ।
१६. कवर्गः, ङ्, शृङ्खला । १७. चवर्गः,
ञ्, प्रपञ्चः । १८. टवर्गः, ण्,

डिण्डिमः । १९. चवर्गः, ञ, उञ्छवृत्तिः । २०. तवर्गः, न, मन्थरा ।

३१) १. कृतवान् । २. उक्तवान् ।
३. आहूतवती । ४. दृष्टवान् (पुं)/ दृष्टवती (स्त्री) । ५. पृष्टवान् ।
६. ज्ञातवान् (पुं)/ज्ञातवती (स्त्री) ।
७. प्रक्षालितवती । ८. स्मृतवान् ।
९. क्रीतवान् (पुं)/क्रीतवती (स्त्री) ।
१०. दत्तवान् । ११. आनीतवान् ।
१२. लिखितवती । १३. गणितवान् ।
१४. प्रेषितवती । १५. खादितवती ।

३२) २. चर्चां कृतवान् । ३. दशमाध्यायं पठितवान् । ४. पत्रं न लिखितवान् । ५. युतकवस्त्रं न क्रीतवान् । ६. यानं समीकृतवान् । ७. पुस्तकं न प्रेषितवान् । ८. कथापुस्तकं प्रत्यर्पितवान् । ९. मूल्याङ्कान् न योजितवान् । १०. सायं क्रीडितवान् ।
११. इन्धनतैलं पूरितवान् ।
१२. पाठान् न परिशीलितवान् ।

३३) २. श्रीविद्या कृतवती । ३. माला न गतवती । ४. कला न लिखितवती । ५. नर्मदा अलङ्कृतवती । ६. कावेरी न आनीतवती । ७. विनुता आयोजितवती । ८. सुधा सङ्गृहीतवती । ९. रञ्जनी परिशीलितवती । १०. पद्मा न आनीतवती । ११. गीता न प्रत्यर्पितवती । १२. करुणा व्यवस्थापितवती ।

३४) १. कृतवन्तः । २. उक्तवन्तः ।
३. गीतवत्यः । ४. लिखितवत्यः ।
५. क्रीडितवन्तः । ६. ज्ञातवन्तः ।
७. श्रुतवन्तः । ८. उत्थितवन्तः ।
९. क्रीतवत्यः । १०. दत्तवत्यः ।
११. स्मृतवत्यः । १२. कर्तितवत्यः ।
१३. आगतवन्तः । १४. पीतवन्तः ।
१५. हसितवत्यः ।

३५) २. सपादद्वादशवादने ।
३. पादोनद्वादशवादने ।
४. पञ्चोनषड्वादने ।
५. दशवादने ।
६. पञ्चाधिकद्वादशवादने ।
७. दशाधिकद्वादशवादने ।
८. दशोन-द्वादशवादने ।
९. पञ्चत्रिंशदधिकपञ्चवादने ।
१०. विंशत्यूनषड्वादने ।

३६) १. सार्धपञ्चवादने ।
२. पादोनषड्वादने ।
३. सपादसप्तवादने ।
४. दशाधिकसप्तवादने ।
५. पञ्चोनसप्तवादने ।
६. दशोननववादने ।
७. पञ्चाधिकद्वादशवादने ।

३७) १. परश्वः २. श्वः ३. अद्य ४. परह्यः
५. प्रपरह्यः ६. ह्यः ।

३८) २. प्र- कौशलस्पर्धा कदा ? उ- मङ्गलवासरे । ३. प्र- गणस्पर्धा कदा ? उ- बुधवासरे ।
४. प्र- छद्मवेषस्पर्धा कदा ? उ- गुरुवासरे ।
५. प्र- अन्तिमघट्टस्पर्धा कदा । उ- शुक्रवासरे ।
६. प्र- वार्षिकोत्सवः कदा ? उ- शनिवासरे । ७. प्र- अध्यापकगोष्ठी कदा ? उ- भानुवासरे ।

३९) २. गतमासे । ३. गतवर्षे ।
४. गतपक्षे । ५. गतमार्च्मासे ।
६. गतकार्यक्रमे । ७. .....
८. आगामिपक्षे । ९. आगामिमासे ।
१०. आगामिचैत्रमासे ।
११. आगामिवर्षं ।
१२. आगामिकाले ।

४०) १. प्रतिसप्ताहम् । २. प्रतिमासम् ।
३. प्रतिशनिवासरम् । ४. प्रतिवर्षम् ।
५. प्रतिदिनम् । ६. प्रतिपक्षम् ।

४१) २. वस्त्रं क्षालयिष्यति । ३. लेखनीं क्रेष्यति । ४. कथापुस्तकं पठिष्यति । ५. रमेशं द्रक्ष्यति । ६. स्यूतम् आनेष्यति । ७. मार्जनं करिष्यति । ८. सङ्गीतं श्रोष्यति । ९. टिप्पणीं प्रत्यर्पयिष्यति । १०. अनुजं प्रेषयिष्यति ।
११. अनुजं बोधयिष्यति ।
१२. आचार्यं प्रश्नान् प्रक्ष्यति ।
१३. श्लोकान् स्मरिष्यति ।
१४. पाठस्य अर्थं ज्ञास्यति ।

४२) १. स्वीकरिष्यामि ।
२. प्रक्षालयिष्यामि । ३. गमिष्यामि ।
४. क्रेष्यामि । ५. पास्यामि ।
६. करिष्यामि । ७. श्रोष्यामि ।
८. प्रत्यगामिष्यामि । ९. द्रक्ष्यामि ।
१०. पठिष्यामि ।

४३) २. आनेष्यन्ति - नेष्यामः ।
३. स्वच्छतां करिष्यन्ति - रेखां लेखिष्यामः । ४. एकं निर्णायकं निश्चेष्यन्ति । अपरं निर्णायकं निश्चेष्यामः । ५. वदिष्यन्ति - उद्घोषयिष्यामः । ६. प्रथमपर्यायं निराकरिष्यन्ति । प्रथमपर्यायम् अङ्गीकरिष्यामः । कोलाहलं जनयिष्यन्ति । - शान्तिं रक्षिष्यामः ।
८. क्रीडिष्यन्ति । - क्रीडिष्यामः ।
९. क्रीडानियमान् पालयिष्यन्ति । - पालयिष्यामः । १०. पराजयं प्राप्स्यन्ति । - जेष्यामः ।

४४) १. त्रयः । २. एकम् । ३. चत्वारि ।
४. तिस्रः । ५. चत्वारः । ६. त्रीणि ।
७. चतस्रः । ८. एका । ९. तिस्रः ।
१०. चत्वारः ।

४५) २. कति कर्मकराः - पञ्च कर्मकराः ।
३. कति चषकाः - त्रिंशत् चषकाः ।
४. कति वातायनानि - पञ्चविंशतिवातायनानि । ५. कति द्वाराणि - दश द्वाराणि । ६. कति यानपेटिकाः - अष्ट यानपेटिकाः ।
७. कति धेनवः - पञ्चदश धेनवः ।
८. कति महिष्यः - षट् महिष्यः ।

४६) २. अहम् आपणतः - भवान् कुतः ।
३. गृहतः - सा कुतः ।
४. वित्तकोषतः - सः कुतः ।
५. देहलीतः - भवत्याः अग्रजः कुतः । ६. भोजनारम्भतः - कुतः (कस्मात्) पूर्वं । ७. ललितातः - कुतः ।

४७) १. मम आरोग्यं सम्यक् । २. यानं शीघ्रम् । ३. कूर्मः मन्दम् । ४. उद्यानं सुन्दरम् । ५. तण्डुलः समीचीनः ।
६. सिंहः घोरम् । ७. विमानम् उच्चैः ।

४८) १. शरीरदार्ढ्यार्थम् ।
२. आरोग्यार्थम् ।
३. क्रयणार्थम् ।
४. अध्ययनार्थम् ।
५. सखीदर्शनार्थम् ।
६. आत्मतृप्त्यर्थम् ।
७. चित्रलेखनार्थम् ।
८. वरप्राप्त्यर्थम् ।
९. कृषिकार्यार्थम् ।
१०. जनजागरणार्थम् ।

४९) १. कति २. कुत्र ३. कुतः ४. कदा
५. किमर्थम् ६. कथम् ७. कुत्र
८. किम् ९. किमर्थम् १०. कुतः
११. कदा १२. किमर्थम् १३. कदा
१४. कथम् १५. कदा ।

५०) २. विश्वनीडतः उपधानानि ।
३. मञ्जूपातः चपकान् ।
४. श्रीनिवासतः आच्छादकानि ।
५. हरिनिवासतः स्थालिकाः ।
६. हरिकृपातः जलभाण्डम् ।
७. शिवाश्रयतः द्रोणीः ।
८. आनन्दनिलयतः जवनिकाम् ।
९. राधाकुञ्जतः कटाहम् ।

१०. पद्माकरतः ध्वनिमुद्रिकाः।
११. हरिवासतः वस्त्रकटान्।
१२. विश्वधामतः कलशान्।

५१) १. परिशीलनं करोति। २. सम्पादनं करोति। ३. आलोडनं करोति। ४. वितरणं करोति। ५. परिवर्तनं करोति। ६. अभिनन्दनं करोति। ७. प्रतिपादनं करोति। ८. उद्घाटनं करोति। ९. समापनं करोति। १०. मार्जनं करोति।

५२) १. धनस्य सम्पादनम्। २. वस्त्रस्य वितरणम्। ३. द्वारस्य उद्घाटनम्। ४. समुद्रस्य मथनम्। ५. पुस्तकस्य विक्रयणम्। ६. वाक्यरचनायाः अभ्यासम्। ७. काव्यस्य विमर्शम्। ८. देवस्य प्रतिष्ठापनम्। ९. तीर्थस्य प्रोक्षणम्। १०. कथायाः अनुवादम्। ११. विषयस्य प्रतिपादनम्। १२. रसस्य आस्वादनम्।

५३) १. छात्रः लेखन्या लिखति। २. माता दर्व्या परिवेषयति। ३. सौचिकः कर्तर्या वस्त्रं कर्तयति। ४. कर्मकरः स्यूतेन वस्तूनि आनयति। ५. कृषिकः दण्डेन वृषभं ताडयति। ६. वर्णकारः कूर्चेन वर्णं लिम्पति। ७. लोहकारः मुद्गरेण अयः ताडयति। ८. कर्मकरः लवित्रेण तृणं कर्तयति। ९. बालकाः कन्दुकेन क्रीडन्ति। १०. धनिकः विमानेन देहलीनगरं गच्छति।

५४) १. खेदेन। २. हर्षेण पद्यं गीतवान्।
३. आलस्येन निद्रितवान्।
४. आदरेण अतिथिं सत्कृतवान्।
५. त्वरया वस्त्रं क्षालितवान्।
६. जागरूकतया धनं गणितवान्।
७. भक्त्या देवं नमस्कृतवान्।
८. भीत्या रज्जुं क्षिप्तवान्।
९. आसक्त्या कथां श्रुतवान्।
१०. तृप्त्या फलं खादितवान्।

५५) २. भगिन्या सह। ३. अनुजं विना। ४. पत्नीं विना। ५. शुनकेन सह। ६. गृहसदस्यैः सह। ७. पितामह्या सह। ८. कर्मकरं विना। ९. करदीपं विना। १०. उपनेत्रं विना। ११. स्यूतं विना। १२. धनं विना। १३. मित्रैः सह। १४. स्नानवस्त्रं विना। १५. जनैः सह। १६. पुस्तकैः सह।

५६) २. पुत्रेण विना। ३. गृहिणीं विना। ४. लवणं विना। ५. सम्भाषणं विना। ६. चित्रैः विना। ७. दूरवाणीं विना। ८. फलैः विना। ९. वृक्षैः विना। १०. तिलकं विना। ११. राष्ट्रभक्तैः विना। १२. सेवाभावं विना।

५७) २. कर्मकर्यै शाटिकाम्। ३. देवालयाय धनम्। ४. पत्न्यै कण्ठहारम्। ५. भगिन्यै अङ्गुलीयकम्। ६. पुत्र्यै लेखनीम्। ७. पुत्राय घटीम्। ८. मित्राय कथापुस्तकम्। ९. जनकाय वेष्टीम्। १०. सहोदराय युतकवस्त्रम्। ११. कर्मकर्याः पुत्राय क्रीडनकम्। १२. पुरोहिताय दक्षिणाम्।

५८) २. शारदायै। ३. शारदा मालायै। ४. माला कृष्णाय। ५. कृष्णः मालिन्यै। ६. मालिनी श्रीविद्यायै। ७. श्रीविद्या हरेकृष्णाय। ८. हरेकृष्णः रजन्यै। ९. रजनी मञ्जुलायै। १०. मञ्जुला अध्यापकाय। ११. अध्यापकः गोपालाय।

५९) १. अस्मि २. सन्ति ३. अस्ति ४. अस्मि ५. स्मः ६. अस्ति ७. अस्ति ८. अस्ति ९. अस्ति १०. स्मः

६०) १. आसम्। २. आसन्। ३. आस्म।
४. आसन्। ५. आसीत्। ६. आस्म।
७. आसीत्। ८. आसन्। ९. आसम्।
१०. आसन्।

६१) २. दूरदर्शनम् आसीत्।
३. ध्वनिमुद्रणयन्त्रम् आसीत्।
४. कार्यानम् आसीत्।
५. विदेशीयघटी आसीत्।
६. ग्रन्थालयः आसीत्।
७. वज्राङ्गुलीयकम् आसीत्।
८. रत्नहारः आसीत्।
९. सुवर्णकाञ्ची आसीत्।
१०. सुवर्णलेखनी आसीत्।
११. रजतस्थालिका आसीत्।
१२. वातानुकूल्यम् आसीत्।
१३. वस्त्रक्षालनयन्त्रम् आसीत्।
१४. रजतमयदेवमण्डपः आसीत्।
१५. रजतान्दोलिका आसीत्।

६२) २. दासदास्यः आसन्।
३. सुवर्णहाराः आसन्। ४. बान्धवाः
आसन्। ५. वज्राणि आसन्।
६. सुन्दरशुनकाः आसन्।
७. अपूर्वग्रन्थाः आसन्।
८. रत्नकम्बलानि आसन्।
९. सुरक्षाकपाटिकाः आसन्।
१०. शुककपोताः आसन्।
११. देशीय-विदेशीय-पत्रिकाः
आसन्। १२. स्वच्छता-यन्त्राणि
आसन्। १३. रजतपुत्थलिकाः
आसन्। १४. दूरदर्शनानि आसन्।
१५. विविधवाद्यानि आसन्।

६३) २. अध्ययनशीलः आसम्।
३. वामनः आसम्। ४. धीरः
आसम्। ५. कथापुस्तकप्रियः
आसम्। ६. कक्ष्यायां प्रथमः
आसम्। ७. सर्वत्र आसक्तः आसम्।
८. क्रीडासक्तः आसम्।
९. प्रामाणिकः आसम्। १०. दयालुः
आसम्। ११. अलसः न आसम्।
१२. निद्रालुः न आसम्।
१३. सत्यकथकः आसम्।
१४. मातृवचनपालकः आसम्।
१५. चित्रलेखकः आसम्।
१६. भीरुः न आसम्।
१७. अविनीतःन आसम्।
१८. चौर्यरतः न आसम्।
१९. विनोदप्रियः आसम्।
२०. समर्थःआसम्।

६४) २. दशमपुटतः पञ्चदशपुटपर्यन्तम्।
३. पञ्चदशपुटतः नवदशपुटपर्यन्तम्।
४. नवदशपुटतः
द्वाविंशतिपुटपर्यन्तम्।
५. द्वाविंशतिपुटतः
षड्विंशतिपुटपर्यन्तम्।
६. षड्विंशतपुटतः
एकत्रिंशत्तमपुटपर्यन्तम्।
७. एकत्रिंशत्तमपुटतः
षट्त्रिंशत्तमपुटपर्यन्तम्।
८. षट्त्रिंशत्तमपुटतः
नवत्रिंशत्तमपुटपर्यन्तम्।
९. नवत्रिंशत्तमपुटतः
त्रिचत्वारिंशत्तमपुटपर्यन्तम्।
१०. त्रिचत्वारिंशत्तमपुटतः
षट्चत्वारिंशत्तमपुटपर्यन्तम्।
११. षट्चत्वारिंशत्तमपुटतः।

६५) २. ''ईशावास्यमिदं सर्वम्'' इति
ईशावास्योपनिषत् वदति।
३. ''विद्यया विन्दतेऽमृतम्'' इति
केनोपनिषत्। ४. ''सत्यमेव जयते''
इति मुण्डकोपनिषत्। ५. ''उत्तिष्ठत
जाग्रत'' इति कठोपनिषत्।
६. ''कर्मण्येवाधिकारस्ते'' इति
भगवद्गीता। ७. ''यतो धर्मस्ततो
जयः'' इति महाभारतम्।
८. ''सर्वमात्मवशं सुखम्'' इति
चाणक्यनीतिः। ९. ''एति जीवन्तम्
आनन्दः'' इति रामायणम्।
१०. ''भावे हि विद्यते देवः'' इति

विक्रमार्कचरितम् । ११. ''गुणाः पूजास्थानम्'' इति भवभूतिः ।

६६) १. सीता, गीता, लता च पठन्ति । २. बालकाः, बालिकाः, तरुणाः च क्रीडन्ति । ३. अहं फलं, मधुरं, रोटिकां च खादामि । ४. लेखनी कोषे, स्यूते, कपाटिकायां च अस्ति । ५. ते सन्तोषेण, उत्साहेन, श्रद्धया च क्रीडन्ति । ६. बान्धवाः मैसूरुतः, मद्रास्तः, देहलीतः च आगताः । ७. भवान् तस्य, मम, एतस्य च कार्यं करोतु । ८. अहं राधायै, तस्यै, एतस्यै च फलं दत्तवती ।

६७) १. बालिकाः अपि क्रीडन्ति ।
२. विज्ञानम् अपि पठामि ।
३. लूनायानेन अपि गच्छति ।
४. भगिन्यै अपि लिखतु ।
५. पाकशालायाम् अपि दीपं ज्वालयतु ।
६. समाजस्य अपि पोषणं करोतु ।
७. सम्भाषणम् अपि जानाति ।
८. तम् अपि न वदतु ।

६८) १. - ६, २. - ४, ३. - १, ४. - ८,
५. - २, ६. - ३, ७. - ९,
८. - १०, ९. - ५, १०. - ७

६९) १. अपहरति । २. संहरति ।
३. परिहरति । ४. विहरन्ति ।
५. अनुकरोति । ६. उष्णीकरोति ।
७. अलङ्करोति । ८. निराकरोति ।
९. उपकरोति । १०. पुटीकरोति ।
११. अभिनीतवान् ।
१२. परिणीतवान् ।
१३. अपनीतवान् ।
१४. आनीतवान् ।
१५. निर्णीतवान् ।
१६. अनुनीतवान् ।

७०) I. १. प्रचलति । २. प्रदर्शयन्ति ।
३. प्रविशति । ४. प्रासवान् ।
५. प्रशंसति ।

II. ६. अन्विष्यति । ७. अनुगच्छति ।
८. अनुगृहीतवान् । ९. अनुसरति ।
१०. अनुभूतवान् ।

III. ११. सञ्चिनोतु । १२. सम्पादयति ।
१३. समर्पयति । १४. समर्थयति ।
१५. सङ्गृह्णाति ।

७१) १. अनु २. अनु ३. अनु ४. अनु
५. अव ६. उत् ७. उप ८. उत्
९. उप १०. सम् ११. प्र १२. आ
१३. अधि १४. आ १५. प्र ।

७२) १. पठित्वा । २. श्रुत्वा ।
३. लिखित्वा । ४. कृत्वा । ५. गत्वा ।
६. दत्त्वा । ७. क्रीडित्वा ।
८. ज्ञात्वा । ९. क्रीत्वा । १०. दृष्ट्वा ।

७३) १. परिशील्य । २. आनीय ।
३. प्रदर्श्य ४. उत्थाय । ५. प्रक्षाल्य ।
६. विक्रीय । ७. उपहस्य ।
८. अनूद्य । ९. परिष्कृत्य ।
१०. निराकृत्य । ११. अनुभूय ।
१२. आकृष्य । १३. सम्मार्ज्य ।
१४. प्राप्य । १५. आहूय ।
१६. विस्मृत्य । १७. निश्श्वस्य ।
१८. आरुह्य । १९. निर्दिश्य
२०. प्रस्थाय । २१. आघ्राय ।
२२. उड्डीय । २३. आच्छाद्य ।
२४. निश्चित्य । २५. निरुह्य ।
२६. निवेद्य ।

७४) १. प्रक्षाल्य । २. नमस्कृत्य ।
३. कण्ठस्थीकृत्य । ४. आनीय ।
५. अलङ्कृत्य । ६. अनूद्य ।
७. उद्धृत्य । ८. आरुह्य ।
९. अवचित्य । १०. निर्गत्य ।

७५) १. मोहनस्य अपेक्षया अर्जुनः उन्नतः । २. अर्जुनस्य अपेक्षया मोहनः कृशः । ३. मोहनस्य अपेक्षया अर्जुनस्य वेतनम् अधिकम् । ४. अर्जुनस्य अपेक्षया मोहनः ज्येष्ठः । ५. मोहनस्य

अपेक्षया अर्जुनस्य भारः अधिकः। ६. अर्जुनस्य अपेक्षया मोहनस्य परिसरप्रीतिः अधिका। ७. मोहनस्य अपेक्षया अर्जुने मधुरप्रीतिः अधिका। ८. अर्जुनस्य अपेक्षया मोहनः बुद्धिमान्। ९. मोहनस्य अपेक्षया अर्जुनस्य उद्योगः उच्चः। १०. अर्जुनस्य अपेक्षया मोहनः अधिकं व्ययं करोति।

७६) १. स्थानकं प्राप्तुं गृहात् निर्गच्छति।
२. यानम् आरोढुं स्थानकं प्राप्नोति।
३. आपणं गन्तुं यानम् आरोहति।
४. लेखनीं क्रेतुं आपणं गच्छति।
५. लेखनं लेखितुं लेखनीं क्रीणाति।
६. अग्रजाय प्रदर्शयितुं लेखनं लिखिति। ७. लेखनं परिष्कर्तुम् अग्रजाय प्रदर्शयति। ८. पत्रिकायै प्रेषयितुं लेखनं परिष्करोति।
९. कीर्तिं प्राप्तुं पत्रिकायै प्रेषयति।
१०. तृप्तिम् अनुभवितुं कीर्तिम्।

७७) १. पुस्तकानां प्रचारं कर्तुम्।
२. पुस्तकानि विक्रेतुं प्रदर्शयितुं च।
३. केचन जनाः क्रेतुं, पुनः केचन द्रष्टुम्। ४. जनान् आक्रष्टुम्।
५. जनाः केचन पातुम् इच्छन्ति, केचन खादितुम् इच्छन्ति, अतः। ६. ये दातुम् इच्छन्ति ते। ७. जनान् शान्तिव्यवस्थां च रक्षितुम्।

७८) १. उत्तमान्। २. उत्तमानि।
३. उत्तमाः। ४. उत्तमैः।
५. उत्तमेषु। ६. उत्तमात्।
७. उत्तमाभिः। ८. उत्तमस्य।
९. उत्तमे। १०. उत्तमाम्।
११. उत्तमेषु। १२. उत्तमेन।
१३. उत्तमैः। १४. उत्तमाभिः।
१५. उत्तमानाम्। १६. उत्तमया।
१७. उत्तमायाः। १८. उत्तमानि।
१९. उत्तमेषु। २०. उत्तमेन।

७९) १. चिन्तया। २. बालकम्।
३. ग्रामेषु। ४. जनैः। ५. महिलया।
६. पुरुषान्। ७. युवकाय।
८. वृद्धानाम्। ९. नगरात्।
१०. वृक्षस्य। ११. पुरुषाय।
१२. शालासु। १३. पत्रिकाणाम्।
१४. मालाभिः। १५. गिरिजायाः।
१६. मार्गे। १७. नगराणाम्।
१८. नगर्याम्।

८०) १. समीचीनाम्। २. आत्मीयैः।
३. सर्वान्। ४. समीचीनाः।
५. निर्धनेभ्यः। ६. उन्नतात्।
७. एतस्याः, सर्वेषु।
८. तस्मिन्, समीचीनानि।
९. तान्, एताम्।
१०. नूतनम्, नूतनेन।

८१) १. सुन्दरम्, असुन्दरम्।
२. प्रबलः, दुर्बलम्।
३. दीर्घः, ह्रस्वम्।
४. कठिनाम्, मृदुलाम्।
५. रिक्तेन, पूर्णम्।
६. मलिनम्, स्वच्छम्।
७. उन्नतः, वामनस्य।
८. अस्फुटः, स्फुटैः।
९. सामान्याः, विशिष्टम्।
१०. नूतनम्, प्राचीनम्।

८२) कारणवाक्यानि - १. निद्रा मां पीडयति। २. अद्य उत्सवः।
३. मम घटी सम्यक् नास्ति।
४. परीक्षा समीपम् आगता।
५. मम कक्ष्या अस्ति।
६. सः प्रथमं स्थानं प्राप्तवान् अस्ति।

८३) १. यतः। २. अतः। ३. अतः।
४. यतः। ५. अतः। ६. यतः।
७. अतः। ८. यतः। ९. यतः।
१०. यतः। ११. यतः। १२. यतः।
१३. अतः। १४. अतः। १५. अतः।

८४) समीचीनवाक्ययोः संख्या -
२. अतः - १ । ३. अतः - ६ ।
४. अतः ७ । ५. अतः - ४ ।
६. अतः ८ । ७. अतः - २ ।
८. अतः - ५ । ९. अतः - ३ ।

८५) २. यतः छात्रः कुचेष्टां कृतवान् । ३. यतः अहम् उत्तरं न जानामि । ४. यतः आरक्षकाः आगताः । ५. यतः प्रातः उपाहारः न स्वीकृतः । ६. यतः कथाः समीचीनाः न सन्ति । ७. यतः प्राचीना पादरक्षा छिन्ना । ८. यतः माता अन्यत्र गता । ९. यतः मम हस्ते घटी नास्ति । १०. यतः अद्य अमावास्या ।

८६) १. तरामि स्म । २. तर्जयति स्म । ३. प्राप्नोमि स्म । ४. कुर्वन्ति स्म । ५. क्रीडामः स्म । ६. खादामः स्म । ७. वदति स्म । ८. शृणुमः स्म । ९. जनयन्ति स्म । १०. गच्छामः स्म ।

८७) २. सम्यक् पठति स्म । ३. देवं पूजयति स्म । ४. वृक्षम् आरोहति स्म । ५. पयोहिमं खादति स्म । ६. प्रवासं करोति स्म । ७. सङ्गीतम् अभ्यस्यति स्म । ८. योगासनं करोति स्म । ९. मातृसेवां करोति स्म । १०. तुलसीं पूजयति स्म । ११. देवं ध्यायति स्म । १२. सस्यानि वर्धयति स्म । १३. मूल्याङ्कान् सङ्गृह्णाति स्म । १४. पत्रिकाविक्रयणं करोति स्म । १५. अन्यान् उपहसति स्म ।

८८) १. यः, सः २. या, सा ३. यस्मिन्, सः ४. यस्मिन्, तेन ५. यत्, तत् ६. यस्मै, सः ७. यस्य, तस्य ८. येन, तस्मै ९. यया, तस्याः १०. यस्यै, सा ११. यस्मिन्, तस्मिन् १२. यस्मात्, तस्य १३. यस्यै, तस्यै १४. यस्याः, तस्याः १५. यं, यं, तम् ।

८९) १. यत्र, तत्र २. यथा, तथा
३. यथा, तथा ४. यत्र, तत्र
५. यत्र, तत्र ६. यथा, तथा
७. यथा, तथा ८. यत्र, तत्र
९. यथा, तथा १०. यत्र, तत्र
११. यत्र, तत्र १२. यथा, तथा ।

९०) २. यदा आपणं तदा क्षीरपात्रम् ।
३. यदा वायुविहारार्थं तदा दण्डम् ।
४. यदा स्नानार्थं तदा प्रोञ्छम् ।
५. यदा दन्तधावनार्थं तदा दन्दकूर्चम् ।
६. यदा कार्यालयं तदा लेखनीम् ।
७. यदा ग्रन्थालयं तदा उपनेत्रम् ।
८. यदा पठनार्थं तदा काफीपानीयम् ।
९. यदा प्रवासार्थं तदा यानपेटिकाम् ।
१०. यदा उद्यानकार्यार्थं तदा खनित्रम् ।
११. यदा क्रीडार्थं तदा क्रीडासाधनम् ।

९१) १. यद्यपि, तथापि २. यावत्, तावत् ३. यदा, तदा ४. यावत्, तावत् ५. यद्यपि, तथापि ६. यद्यपि, तथापि ७. यद्यपि, तथापि ८. यावत्, तावत् ।

९२) १. कियत् २. कति ३. कियत्
४. कियत् ५. कति ६. कियत्
७. कियत् ८. कति ९. कियत्
१०. कियत् ११. कति १२. कियत्
१३. कति १४. कियत् १५. कियत् ।

९३) १. यदि ज्वरः अस्ति, तर्हि औषधं पिबतु । २. यदि बुभुक्षा अस्ति तर्हि भोजनं करोतु । ३. यदि पिपासा अस्ति तर्हि जलं पिबतु । ४. यदि दृष्टिदोषः अस्ति तर्हि उपनेत्रं धरतु । ५. यदि धनम् आवश्यकम्, तर्हि उद्योगं करोतु । ६. यदि शान्तिः आवश्यकी तर्हि आश्रमं गच्छतु ।

७. यदि क्षीरम् आवश्यकम्, तर्हि क्षीरकेन्द्रं गच्छतु। ८. यदि कार्यसिद्धिः आवश्यकी, तर्हि परिश्रमं करोतु। ९. यदि चाकलेहः आवश्यकः तर्हि आपणं गच्छतु। १०. यदि तृप्तिः आवश्यकी तर्हि समाजसेवां करोतु।

९४) १. यदि, तर्हि सप्त रूप्यकाणि। २. यदि दिनत्रयं तर्हि दश रूप्यकाणि। ३. यदि एकं दिनं तर्हि पञ्च रूप्यकाणि।
४. यदि दिनद्वयं तर्हि नव रूप्यकाणि।
५. यदि दिनत्रयं तर्हि चत्वारि रूप्यकाणि।
६. यदि एकं दिनं तर्हि रूप्यकद्वयम्।
७. यदि दिनद्वयं तर्हि चत्वारि रूप्यकाणि।
८. यदि दिनत्रयं तर्हि पञ्च रूप्यकाणि।
९. यदि एकं दिनं तर्हि एकं रूप्यकम्।
१०. यदि दिनद्वयं तर्हि रूप्यकद्वयम्।
११. यदि दिनत्रयं तर्हि त्रीणि रूप्यकाणि।

९५) उत्तराणि स्वयं चिन्तयन्तु।

९६) १. नो चेत्। २. चेत्। ३. तर्हि। ४. यदि। ५. तर्हि। ६. नो चेत्। ७. नो चेत्। ८. चेत्। ९. तर्हि। १०. नो चेत्। ११. चेत्। १२. चेत्, नो चेत्। १३. यदि, तर्हि। १४. नो चेत्। १५. यदि, यदि।

९७) १. कदाचित्। २. कुत्रचित्। ३. कथञ्चित्। ४. कुतश्चित्। ५. कतिचित्। ६. कुत्रचित्। ७. कदाचित्। ८. कथञ्चित्। ९. कुत्रचित्। १०. कुतश्चित्।

९८) १. - ५ २. - १ ३. - ७
४. - ६ ५. - २ ६. - ४
७. - ३

९९) १. काञ्चित्। २. कश्चन। ३. कस्मिँश्चित्, कश्चन। ४. कस्यचित्। ५. केनचन। ६. कयाचन। ७. कस्याश्चन। ८. कस्याश्चित्। ९. कस्माच्चित्। १०. कस्याञ्चित्। ११. कस्यचित्। १२. केनचित्। १३. कश्चित्, कश्चन। १४. कस्मिँश्चित्, कश्चित्, कञ्चित्। १५. कश्चन, काञ्चित्, कश्चन, काञ्चन।

१००) १. केषाञ्चन। २. कासुचित्। ३. केभ्यश्चित्। ४. कैश्चित्। ५. काँश्चन, काश्चित्। ६. काभिश्चित्। ७. केषुचन। ८. कासाञ्चित्। ९. कासुचित्। १०. केषाञ्चन। ११. काभ्यश्चन, काभ्यश्चित्। १२. काँश्चन, काश्चन, कानिचन। १३. काश्चित्, कासाञ्चन, कासुचित्। १४. केनचित्, केनचन। १५. केषाञ्चन, केषुचित्, केचन।

* * * * *
* * *
*

अस्मत्समीपे उपलभ्यानि

- व्यवहारसाहस्री (कन्नड/आंग्ल/हिन्दी-आवृत्तिः), अभ्यासपुस्तकम्, विभक्तिवल्लरी, शतृशानजन्तमञ्जरी, अभ्यासदर्शिनी, सम्भाषण-सोपानम्, कालबोधिनी, णत्वणिजन्तम्, सन्देशसंस्कृतम्, गुंणन-कोष्टकम्, संस्कृतसुलेखावली, बालकेन्द्रम्, सन्धिः, समासः, कारकम्, बालतोषिणी, ललितबोधिनी, शुद्धिकौमुदी, कौशलबोधिनी, भाषापाकः इत्यादीनि **शैक्षणिकपुस्तकानि** ।
- कन्नडसंस्कृतकोषः, हिन्दीसंस्कृतकोषः, आंग्लसंस्कृतकोषः, कन्नड-संस्कृतक्रियापदकोषः, संस्कृतचित्रपदकोषः इत्यादयः **शब्दकोषाः** ।
- नवरूपकम्, जागरूको भव, कविकोपकलापः इत्यादयः **रूपकसङ्ग्रहाः** ।
- गीतसंस्कृतम्, गेयसंस्कृतम्, शिशुसंस्कृतम् इत्यादीनि **गीतपुस्तकानि** ।
- सुगन्धः, पञ्चतन्त्रकथाः, शृण्वन्तु कथामेकाम् इत्यादयः **कथासङ्ग्रहाः** ।
- सुभाषितरसः, संस्कारसुधा, बाळदीविगे, मातृचेतन, मित्राय नमः इत्यादीनि **संस्कारदायकानि पुस्तकानि** । (कन्नडभाषया)
- धर्मश्रीः, सार्थः, अपश्चिमः पश्चिमे, ऋणविमुक्तिः, बाबासाहेब-आप्टे (व्यक्तिपरिचयः), भुवमानीता भगवद्भाषा इत्यादयः **दीर्घकथाग्रन्थाः** ।
- सङ्क्रमणम्, ज्ञाने धर्मः उत प्रयोगे, इदमित्थम्, ज्ञानदीप्तिः, परिवर्तनम्, पूर्णाङ्कं प्रति, संस्कृतभारती, उत्तिष्ठत मा स्वप्त, सप्तदशी इत्यादयः **वैचारिककृतयः** ।
- रसायनशास्त्रम्, भौतशास्त्रम्, आयुर्वेदः इत्यादीन् विषयान् अवलम्ब्य (आंग्लभाषया) ('भारतीयविज्ञानपरम्परा' इत्येषः तु संस्कृतेन) रचिताः **लघुग्रन्थाः** ।
- सम्भाषणसंस्कृतम्, गीतसंस्कृतम्, शिशुसंस्कृतम्, हितोपदेशकथाः, प्रयोगः, श्रीकृष्णजननम्, संस्कृतोज्जीवनम्, गेयसंस्कृतम्, अमरकोषः (समग्रः) इत्यादयः **ध्वनिमुद्रिकाः** ।
- स्वतन्त्रतया संस्कृताभ्यासार्थं **सान्द्रमुद्रिका** । (C.D.Rom) एतदतिरिच्य विविधानि संश्लेषकाणि, शुभाशयपत्राणि, भाषाभ्यासाय सज्जीकृतानि वैज्ञानिकांशयुक्तानि च भित्तिपत्राणि इत्यादीनि ।

रू. ३५/-

ISBN 81-88220-01-9